

UDK 929 Radić Stj. "1888/1912"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 22. I. 1997.

Stjepan Radić: Progoni, zatvori, suđenja 1888.- 1912. godine

Bosiljka Janjatović

Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Od početka svog oporbenog djelovanja još kao srednjoškolac, Stjepan Radić bio je izvrnut progonima i zatvorima. Od studentskog doba, a zatim i kao legalno izabrani narodni zastupnik bio je učestalo zatvaran i osuđivan. Radić je, od rane mladosti samosvojna politička ličnost, postao primjerom političkog obračuna vladajućih struktura Austro-Ugarske Monarhije s hrvatskom oporbom uopće.

Uvod

Stjepan Radić ušao je u hrvatski politički život još kao srednjoškolac, potkraj osamdesetih godina 19. stoljeća. Bilo je to vrijeme izrazite mađarizacije Hrvatske s brojnim negativnim posljedicama u gospodarskom, političkom i kulturnom razvoju i položaju hrvatskog naroda, doba banovanja Khuena Hedervaryja, Mađara imenovanog za hrvatskog bana 1883., koji je ostao na toj dužnosti punih dvadeset godina, do 1903. godine. Radićevo je političko djelovanje od početka i u prvih petnaestak godina u mnogome bilo određeno tom činjenicom. On je, kao što je poznato, bez obzira na suradnju s drugim opozicijskim političarima tog vremena, bio samosvojan i jedan od dosljednih oporbenjaka protiv vladavine K. Hedervaryja, a zbog takva svoga opredjeljenja i djelovanja proganjan je, zatvaran i suden. Ta su kažnjavanja, s jedne strane, pokazala dosljednost Radićevih opredjeljenja, a s druge strane, posvjedočila su da vladajuće strukture u Austro-Ugarskoj Monarhiji općenito, a i u Banskoj Hrvatskoj koja je pripadala ugarskoj polovici Monarhije, bez obzira na to što se ta država deklarirala kao pravna, upotrebljavaju sva zakonska, ali i brojna nezakonska sredstva i načine kako bi suzbile oporbu. Represivni postupak vlasti spram Radića, a time i hrvatske oporbe, provoden je i nakon Khuenova odlaska, u vrijeme nekoliko drugih banova, pa i određenih promjena u političkim prilikama na području Hrvatske, koja je i nadalje ostala u sklopu Monarhije, sve do kraja prvoga svjetskog rata, odnosno

do propasti i raspada Austro-Ugarske 1918. godine.¹

Progoni, zatvori i suđenja ostali su značajkom odnosa režima prema S. Radiću i u vrijeme kad je on postao čelni čovjek Hrvatske pučke seljačke stranke /HPSS/ (osnovane 1904.), i kad je bio nekoliko puta izabran za narodnog zastupnika u Hrvatski sabor, dakle u doba kad je već istupao kao poznati hrvatski oporbeni političar, lider sve masovnije političke stranke.

Valja istaknuti da je S. Radić, osim po svojim političkim opredjeljenjima i djelatnosti, postao i ostao poznat po tome što je bio proganjan, osuđivan i zatvaran u naslovljenom razdoblju, a i kasnije u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS, sve do svoje tragične smrti 1928. Zato su njegovi biografi, kao i autori radova o političkoj povijesti Hrvatske ili o politici i djelatnosti Hrvatske (pučke) (republikanske) seljačke stranke, tim činjenicama posvećivali određenu pozornost.² Međutim, još uvijek nije u dostatnoj mjeri obrađena arhivska građa koja svjedoči o tim aspektima Radićeva života i njegova odnosa spram vladajućih režima, odnosno odnosa vladajućih struktura spram Radića. Ovaj je rad pokušaj da se u skladu s prostornim mogućnostima u časopisu, te pretežito na temelju danas dostupne i sačuvane arhivske građe - u Hrvatskom državnom arhivu i Povijesnom arhivu Zagreba - upozori na pojedine nedovoljno poznate ili nedovoljno obrađene podatke o progonima, zatvorima i suđenjima S. Radiću posljednjih dvadesetak godina Austro-Ugarske Monarhije kao istaknutom primjeru političkog obračuna režima s hrvatskom oporbom, te značajnom dijelu hrvatskoga političkog života.³

1.

Prvi je put Stjepan Radić uhićen potkraj travnja 1888. u Zagrebu zbog toga jer je na svečanoj izvedbi opere Ivana pl. Zajca "Nikola Šubić Zrinski" u kazalištu (koje se tada nalazilo u Gornjem gradu), dva put uzviknuo "Slava Zrinskomu, dolje tiranin Hedervary".⁴ I bana Khuena i, dakako, zagrebačko redarstvo koje ga je uhitilo zasmetao je taj uzvik 17-godišnjeg Radića zasigurno i zbog sklopa okolnosti u kojima je izrečen. U procesu mađarizacije, početkom travnja 1888., Khuen je zabranio izvođenje hrvatske opere. No, usprkos zabrani u kazalištu je izvedena spomenuta predstava. Zagrebačko je redarstvo bilo u pripravnosti te je tako Radić odmah

¹ O političkom, gospodarskom i kulturnom položaju hrvatskog naroda i Hrvatske potkraj 19. i početkom 20. stoljeća usp. npr. Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, knj. I., Zagreb, 1938. i 1989.

² Na ovome mjestu nećemo navoditi relativno brojne radove u kojima se govori i o naslovljenoj temi. Oni će biti navedeni u tekstu koji slijedi.

³ Dio građe o sudskim procesima S. Radiću od 1893. do 1907. objavio je Živko Stržić, *Tako je Radić počeo...*, Zagreb, 1992., str. 175; ta se građa po svoj prilici sada nalazi kod tog autora. Ovom prigodom zahvaljujem osoblju Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu i osobito gđi Slavici Pleše na susretljivosti u pronalaženju dokumenata.

⁴ Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, knj. I., 1885.-1918., Zagreb 1972., str. 26, iznosi podatak da se to zbilo 29. travnja 1888., ali ne navodi izvor; Stjepan Radić, *Moj politički životopis*, Božićnica, hrvatski seljački politički kalendar za prostu godinu 1926.; sastavio i uredio Stjepan Radić, predsjednik hrvatskog narodnog zastupstva, Zagreb, 1925., (dalje: Božićnica), str. 55-85. Iste je tekst objavljen u: *Politički spisi. Autobiografija, Članci, Govori, Rasprave*, priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb 1971. Radić (na str. 57 Božićnice) kaže da je to bilo 30. travnja 1888.; Milan Marjanović, *Stjepan Radić*, Beograd 1937., opisujući taj događaj na str. 13-15, navodi Radićev nadnevak. Radić je taj događaj opisao i u knjizi *Praški zapisi. Autobiografska proza*, Zagreb, 1985. (prijevod s češkog izvornika napisanog 1900.), u članku "Prvi prosvjed protiv Mađarske", str. 103.-133. gdje piše da se to zbilo u svibnju 1889.

uhićen i odveden u zatvor. Ovdje je zadržan puna tri dana i pušten je, po nalogu bana, vjerojatno zato što je bio tako mlad i što mu je to bio prvi javni prosvjed protiv vladajućih struktura. Prvi Radićev boravak u zatvoru nije imao posljedica na njegovo školovanje; omogućeno mu je redovno završavanje šestog razreda gimnazije. Nije isključen iz škole, iako je kažnjen sa školskim zatvorom u trajanju od 16 sati. Određeni školski zatvor ipak nije morao izdržati.

Međutim, izazvao je pozornost policije i vlasti uopće. To je imalo posljedice već sljedeće godine, osobito nakon što je tijekom ljetnih praznika 1889. otputovao u Rusiju. Kad se vratio u Hrvatsku stavljen je pod prismotru "kao ruski vojni špijun".⁵

Početak nove školske godine isključen je iz škole kao "politički sumnjiv" (10. studenoga 1889.). U travnju 1890. opet je uhićen i odveden na promatranje u bolnicu Milosrdne braće, u odjel za umobolne. Ondje je zadržan nekoliko dana, a zatim je otpraćen "pod oružničkom pratnjom" u rodno Trebarjevo.⁶ Uz to je odlukom zagrebačkoga gradskog poglavarstva br. 11654 od 30. travnja 1890. osuđen na izgon iz Zagreba "na neizvjestno vrijeme". Uložio je pritužbu Zemaljskoj vladi kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. No, vlada je njegovu pritužbu rješavala punu godinu, a 2. travnja 1891. potvrdila je odluku zagrebačkoga gradskog poglavarstva.⁷ Ni u Trebarjevu nije bio pošteđen uhićenja i kažnjavanja. Zato što je intervenirao prigodom jednog oružničkog noćnog uredovanja kotarski ga je predstojnik kaznio s osam dana zatvora.⁸

Međutim, nakon što je gotovo godinu dana boravio u rodnom selu, "u jesen 1890.", "zagovorom dobrih prijatelja" dobio je "privatno obećanje" da će ga policija u Zagrebu ostaviti na miru, pa je tako uspio ipak boraviti u Zagrebu (stanovao je u Petrinjskoj ulici) i do kraja pripremiti ispit zrelosti.⁹

2.

No, nije mnogo vremena prošlo kad je zbog svojih riječi, a i političkih gledišta opet uhićen, a zatim i kažnjen. Sada je već bio poznat policiji i u političkim krugovima, a više nije bio učenik nego student, pa su ta i sve sljedeće kazne bivale oštrije. Tako je ljeti 1891. bio uhićen u Mostaru zato što je "bučno i oduševljeno" govorio o netom otvorenoj gospodarskoj izložbi u Za-

⁵ M. Marjanović, Stjepan Radić, n. dj.

⁶ S. Radić, *Moj politički*, 57.; boravak u bolnici opisao je kasnije u knjižici *Uzničke uspomene*, Novi Sad 1903., dio s naslovom "Dva čuvara". Ovdje Radić kaže da je peti dan napustio bolnicu i "pod sigurnom pratnjom odem u svoju rodnu obćinu".

⁷ Povijesni arhiv Zagreb (dalje: PAZ), Obiteljski fond Radić, kut. 1, Sudski spisi, dopis Gradskog poglavarstva u Zagrebu br. 15618/1896 od 15. V. 1896. upućen S. Radiću. Zagrebačko je poglavarstvo tada upozorilo Radića da "on neovlašteno boravi u Zagrebu" s obrazloženjem da mu ta odluka nije poznata, pa ga ono ovim svojim dopisom sada izvješćuje i na kraju ističe da mu je dolazak u Zagreb "zabranjen pod prijetnjom posljedica čl. 324 kaznenog zakona".

⁸ S. Radić, *Uzničke*, n. dj. str. 18-34., članak "Mali dobrovoljni uznik". Radića su ti oružnici prijavili da je bunio narod protiv njih kad su oni usred dana uredovali i to s pisanim nalogom u jednoj pljenidbi. Bila je to lažna optužba; kotarski ju je predstojnik provjerio i, kad se uvjerio da je lažna, ipak nije ukinuo kaznu, ali je Radiću omogućio snošljivije uvjete u zatvoru i čak mu dopustio da njegov nećak dođe "u rešt" i da mu čita Gundulićeva "Osmana" i druga djela starije hrvatske književnosti kako ne bi izgubio vrijeme u pripremi za završni ispit zrelosti.

⁹ S. Radić, *Moj politički*, 57/58.

grebu, a u organizaciji Gospodarskog društva.. Policijski je kažnjen na "izgon iz Bosne i Hercegovine", a onda je "pod redarstvenom pratnjom" otpremljen u Rijeku.¹⁰

Prvi put je Radić izveden pred sud zbog svojih riječi o Nikoli Crnkoviću, poznatome mađaronu.¹¹ To se dogodilo u povodu rasprave koja se vodila pred Kotarskim sudom u Zagrebu protiv M. Alačevića 11. ožujka 1893., u kojoj je Radić vjerojatno bio svjedok.¹² Radić je tada rekao o Nikoli pl. Crnkoviću: "Amice, kad hoćeš da koga čušeš, onda čuši Czernikovića, koji je rekao da se mi sveučilišni građani ponašamo kao pastiri." Crnković je 15. ožujka 1893. prijavio Radića "radi prekršaja sigurnosti poštenja", što je nadalje tužitelj protumačio kao Radićevu namjeru izvrgavanja javnoj poruzi. Dva dana kasnije, tj. 17. ožujka suci Kotarskog suda su osudili Radića "na zatvor od tri nedelje dana" kao i na "troškove kaznenog postupka i ovrhe kazni, koji su učerivi".¹³

Nema podatka je li u to vrijeme bio zatvaran, a zatim i kažnjen nekim drugim povodom ili u nekome drugome mjestu. Možda je bio uhićen i kažnjen; ta sumnja ostaje poticaj za daljnja istraživanja.

3.

Prvi sudski proces protiv S. Radića zbog javne manifestacije političkog mišljenja vođen je u jesen 1893. u Petrinji. Radić je bio uhićen, a zatim izveden pred sud i kažnjen zbog svog istupa u Sisku prigodom obilježavanja 300. godišnjice pobjede hrvatskog bana Tome Bakača nad Turcima. Ta je proslava održana 25. lipnja 1893. i Radić je na svečanom banketu u Velikoj kaptolskoj gostionici, nakon što je sisački gradonačelnik počeo hvaliti Khuena Hedervaryja, uzviknuo "Pereat magjarski husar...ja mislim, da mi slavimo 300. godišnjicu pobjede hrvatskoga bana, a ne slavimo pašovanje magjarskog husara...i da sam najmanje balavac zato, što nedopuštam, da se nazdravi čovjeku, koji već 10 godina tlači Hrvatsku".¹⁴ Zbog tih riječi Radića je ubrzo, tj. 16. kolovoza 1893. pred Sudbenim stolom u Petrinji optužio tamošnji državni tužitelj; optužba se temeljila na članku 300. kaznenog zakona. Bila je pokrenuta zato što je

¹⁰ M. Marjanović, S. Radić, 22. Autor navodi da je Radić uhićen "na prijavu nekih srpskih ekskluzivista"; S. Radić, *Moj politički*, 58, kaže "prijaviše me neki Srbi".

¹¹ N. pl. Crnković (1845.-1917.) bio je dugogodišnji sudac u Kloštru i zastupnik Khuenove Narodne stranke u Hrvatskom saboru te zastupnik u Donjoj kući Ugarskog sabora. (O njemu usp. Mladen Švab, *Nikola Crnković*, Hrvatski biografski leksikon, Zagreb 1989., knj. 2., 738-739.)

¹² U dostupnoj arhivskoj građi nema pobližih podataka o toj raspravi, a možda i nisu sačuvani.

¹³ Osudu br. 1460. kz. objavio je Ž. Strižić, *Tako je Radić*, n. dj., str. 66. Radiću su sudili suci Accurti i Kadmec. (Rečeni Accurti je vjerojatno Milan Accurti, koji je 1912. u vrijeme suđenja Radiću u Osijeku bio zamjenik državnog nadodvjetnika u Zagrebu) O toj kazni ne govori ni sam Radić, *Moj politički*, n. dj., pa ni M. Marjanović, *S. Radić*, n. dj., kao niti B. Krizman, *Korespondencija*, n. dj. Zanimljivo je napomenuti da je odvjetnik Radivoj Walter, koji je Radića branio u sudskom procesu 1920. u Zagrebu u svojim bilješkama zapisao da je 1891. Radić "osuđen radi Crnkovića po kotarskom sudu u Zagrebu na tri tjedna". Walter nije naveo izvor ili spise koji bi argumentirali taj navod (HDA, Odvjetnička kancelarija R. Waltera, kut. 179, posebna bilježnica s raznim natuknicama).

¹⁴ Osuda br. 3723 kz. od 13. X. 1893. Objavio ju je također Ž. Strižić, *Tako je Radić*, n. dj. str. 67 - 69. S. Radić, *Moj politički*, 59/60 kaže da je proslava bila 23. srpnja 1893. i da je tada rekao: "Mi ovdje slavimo tristogodišnjicu pobjede hrvatskoga bana, a ne slavimo desetogodišnjice pašovanja mađarskog husara, koji se sam u

Radić "Uznastojao grdjenjem, porugivanjem i neistinitim kazivanjem razdražiti druge na mržnju i preziranje proti Preuzvišenomu gospodinu Dragutinu grofu Khuen - Hedervariju, kao glavaru kraljevske zemaljske vlade i banu kraljevinah: Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u obziru njegovog uredovanja, te da je time počinio prestupak suprot javnom miru i redu bunjenjem".¹⁵ Nema podataka je li i koliko je tada bio u pritvoru, ali je očito pušten jer je otišao u Prag, gdje je bio do početka sudskog procesa.¹⁶

Glavna rasprava je održana, kako je i najavljeno, 13. listopada 1893. pred sudskim vijećem kojem je predsjedao predsjednik petrinjskoga Sudbenog stola A. Vancaš; drugi član sudskog vijeća bio je J. Jurković.¹⁷ Radić se na sudu branio da su se inkriminirane riječi odnosile na političku djelatnost Khuena Hedervarija, a Radićev je odvjetnik dr. Ivan Ružić naglasio isto te zaključio da se zbog toga ne može njegovu branjeniku suditi po spomenutom članku kaznenog zakonika. No sud nije uvažio te argumente obrane. Suci su ocijenili da je Radić kriv jer tim svojim riječima, koje je priznao i na sudu, "biedi...očito njegovu preuzvišenost bana, kako to naravski smisao rieči njegovih pokazuje, da interes Kraljevine Hrvatske vrijedja i da prema Kraljevini Hrvatskoj na protuzakoniti način postupa". U obrazloženju presude istaknuli su da je po Hrvatsko-ugarskoj nagodbi "koja je temeljni zakon u pogledu uredjenja državno-pravnog odnošaja Kraljevine Hrvatske prema Kraljevini Ugarskoj, te po svih ostalih u kripeosti stojećih zakonah - jest ban ove Kraljevine glava zemlje i vrhovni organ autonomne zemaljske vlade" i "u svom uzvišenom djelokrugu obavlja ne samo administrativne funkcije, nego kao glavar zemlje usljed Nagodom zajamčene autonomije u nekih granah i poslove državnika". Zato je Radić osuđen na četiri mjeseca zatvora. U otegotne okolnosti suci su uzeli "zrelo promišljanje", a u olakotne "priznanje" čina. U osudi je dodano da je dužan platiti "troškove kaznenog postupka i ovrhe kazni", ali je toga bio oslobođen jer se ustanovilo da nema imovine. Iako je imao pravo žalbe na presudu, nije se žalio, kako je to i najavio uoči suđenja.¹⁸

saboru nazvao tim imenom i još rekao da se ponosi tim nazivom". Taj su datum i riječi preuzeli i M. Marjanović, S. Radić, 26/27, i B. Krizman, Korespondencija, 27.

¹⁵ Osuda br. 3723 kz. od 13. X. 1893.; ta je osuda dostavljena u ovjerenu prijepisu Sudbenom stolu u Zagrebu 16. rujna 1902. - kako se može razabrati sa str. 69. spomenute edicije Ž. Stričića, Tako je Radić, n. dj. Zanimljivo je napomenuti da je prigodom spomenuta suđenja Radiću u ljeto 1920. Sudbeni stol u Zagrebu zatražio 7. lipnja 1920. i od Sudbenog stola u Petrinji podatke o tome je li i kada je Radić suđen pred tim sudom. Na to traženje Sudbeni je stol u Petrinji odgovorio 11. VI. 1920. dopisom br. III/66 - 920/1 i naglasio "pri ovom sudu nedolazi naprvo da je isti ovdje kažnjen bio" (HDA, SSZ, Stjepan Radić, kut. 1).

¹⁶ O tome svjedoči pismo odvjetnika dr. I. Ružića od 28. rujna 1893. upućeno Radiću. U tom pismu spomenuti odvjetnik izvješćuje Radića da nije postigao odgodu početka sudskog procesa i da je glavna rasprava najavljena za 13. listopada 1893. Odvjetnik je ujedno naglasio da nije potrebno da i Radić osobno bude nazočan raspravi ako to ne želi. Upozorio ga nadalje: "Bili Vi na razpravi ili ne; govorili što mu drago: ne bude nam to ništa koristilo. Najžalostnije je, što ne bude niti Vama niti meni dozvoljeno govoriti, kako to stvar zahtjeva." Potvrđuje to i Radićevo pismo bratu Ivanu 6. listopada 1893. u kojem Radić izvješćuje da će doći na suđenje u Petrinji naglašavajući da se ne boji suda ni suđenja. (B. Krizman, Korespondencija, 92/93 i 95/96).

¹⁷ O njima nema detaljnijih podataka. Dr. Ivica Golec u svom referatu s naslovom "Stjepan Radić i njegovo utamničenje u Petrinji", održanom listopada 1991. u organizaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti na znanstvenom skupu u povodu 120 godišnjice braće Radić, spominje Vancaša. Ovom prigodom zahvaljujem dr. Golecu što mi je stavio na uvid tekst tog priopćenja.

¹⁸ Osuda br. 3723 kz. od 13. X. 1893.(vidi bilj. 15) i B. Krizman, Korespondencija, str. 95/96., pismo bratu Ivanu od 6. X. 1893. Tu Radić kaže da će odmjerenu kaznu "odmah nastupiti, jer nema smisla apelirati, pošto

Kaznu je Radić počeo izdržavati u Petrinji 20. listopada 1893. godine. Izdržao ju je u punom trajanju u uvjetima koji su, čini se, bili relativno podnošljivi, premda je tražio premještanje iz zatvora u Petrinji u zatvor u Zagrebu. Naime, u zatvoru je dobivao hranu koju su mu slali petrinjski građani, uspostavio je kontakte sa svojim čuvarima, mnogo je čitao i učio (naučio je češki jezik), a i dopisivao se s rodbinom i prijateljima.¹⁹

Pušten je 20. veljače 1894. i odmah je nastavio daljnje školovanje u Pragu, ali i političko djelovanje. Zbog sukoba s policijskim komesarom kad je ovaj raspustio studentsku skupštinu u jesen 1894. u Pragu bio je uhićen i osuđen na deset dana zatvora.²⁰ Nakon toga izbačen je sa sveučilišta svih zemalja koje su spadale u austrijsku polovicu države. Zato se početkom 1895. upisao na Sveučilište u Budimpešti. Odatle je često putovao u Zagreb i u tim prigodama dolazio u sukob s osobljem na željeznicama, na kojima je u tijeku intenzivne mađarizacije službeni jezik bio mađarski. Radić se tomu suprotstavljao tražeći da se putne isprave ispostave na hrvatskom jeziku i da se s putnicima opći na hrvatskom, ističući da je u Hrvatskoj službeni jezik hrvatski, a ne mađarski; o svojim traženjima i incidentima sa željezničkim osobljem pisao je i u novinama.²¹ Vjerojatno je tada bio "redarstveno" proganjan, iako o tome nema čvrstih dokaza.²²

4.

Nakon toga, kažnjavanja Radića zbog otpora politici vladajućih struktura bivala su češća i s brojnim posljedicama ne samo na njegov život i rad nego i na politički život u Hrvatskoj općenito. Prvo takvo Radićevo uhićenje, suđenje i zatvor, zajedno s još pedesetak njegovih kolega - studenata, u povodu spaljivanja mađarske trobojnice 16. listopada 1895. na Trgu bana Jelačića trećeg dana boravka cara Franje Josipa u Zagrebu, imat će brojne i trajne posljedice kako u njegovu vlastitu životu tako i u političkim prilikama u Hrvatskoj, a odjeknut će i u cijeloj Monarhiji. Kratkotrajni studentski prosvjed - čin spaljivanja mađarske trobojnice, koji se zbio na valu nezadovoljstva hrvatskog naroda izazvanog intenzivnom mađarizacijom, zbog tih posljedica postao je i ostao povijesnim događajem. Nakon tog događaja Radić je postao i ostao veoma poznat u političkim krugovima i u javnosti općenito, i to ne samo u Hrvatskoj nego i u cijeloj Carevini: s jedne strane, stekao je velik broj pristaša, a s druge, postao je pojam oporbene

mi i onako ne bi snizili, a vrijeme bi uzalud gubio". S. Radić u spomenutu spisu "Moj politički životopis", (Božićnica, str. 60) vrlo kratko piše o tom suđenju, ali kaže da je bio kažnjen s četiri mjeseca strogoga zatvora. Mnogo više ne pišu, a preuzimaju i vrstu odmjerene kazne, ni M. Marjanović, S. Radić, str. 26/27, kao ni B. Krizman, Korespondencija, str. 27/28.

¹⁹ Pismo bratu Ivanu od 6. XII. 1893. i 12. II. 1894., nepoznatoj gospođi 17. XII. 1893., Lavu Mazzuri od 29. XII. 1893. (B. Krizman, Korespondencija, 101 i d.). Neke epizode iz zatvorskog života u Petrinji opisao je kasnije u: Uzničke, n. dj., str. 61-81, "Spi, spi zlato moje...".

²⁰ U optužnici Državnog odvjetništva pred Sudbenim stolom u Zagrebu broj 1621.-1903. od 18. srpnja 1903. i u presudi istoga Sudbenog stola br. 550 - 1903. od 14. kolovoza iste godine navodi se da je Radić u kotarskom sudu u Pragu 15. XI. 1894. broj 5673/15, 910 osuđen na 10 dana strogog zatvora. Vidi: Z. Stričić, Tako je, str. 123 i 140. I taj je zatvor Radić opisao u: Uzničke, str. 105-121., "Češki tamničar".

²¹ M. Marjanović, S. Radić, 28/29; J. Horvat, Politička, 231/232.

²² O tome je Radić pisao u članku "Moj treći put u Rusiju", objavljenom u: Seljački koledar Božićnica za prostu godinu 1911., Zagreb, 1910., str. 15-20.

nepokornosti, pa je zbog toga bio stalna meta nadzora režima i njegovih poslušnika, proganjan, zatvaran i osuđivan. Ostao je dugi niz godina povezan s mnogim sudionicima tog događaja bilo kao suradnicima ili osobama povjerenja²³ bilo kao političkim protivnicima²⁴. Iako je khuenovski režim pokušavao prikazati cijeli događaj samo kao "nemili izgred" studenata Zagrebačkog sveučilišta, sudski proces optuženicima za spaljivanje mađarske trobojnice postao je obrascem slijedećih političkih suđenja na području Hrvatske, a također i primjer obračuna vladajućih krugova s hrvatskom oporobom. Sudionici spaljivanja tog simbola mađarske dominacije u Hrvatskoj oštro su kažnjeni - od kazni zatvora do izbacivanja sa zagrebačkog Sveučilišta. Mnogi od njih su nakon izdržanih kazni morali napustiti Zagreb i poći na studij u Prag ili Beč. Ipak, te posljedice nisu spriječile kasnije uključivanje velikog broja tih kažnjenih studenata (bez obzira na razlike u njihovim političkim i ideološkim opredjeljenjima) u javni život Hrvatske - od politike, preko odvjetničke djelatnosti ili profesure do književnosti.²⁵ O spaljivanju mađarske zastave, o političkom značenju tog čina i o njegovim posljedicama relativno se dosta pisalo, pa se činilo da je sam događaj u potpunosti osvjetljen.²⁶ No, ipak istraživanje arhivske građe pokazuje da još uvijek ima otvorenih pitanja i neustanovljenih odgovora, pa čak i da neki do sada utvrđeni podaci nemaju potporu u dostupnoj građi. Ovdje ćemo u pokušaju odgovora na neke nedoumice i nejasnoće istaknuti pretežito one činjenice koje su vezane uz Radićevo uhićenje, opseg optužaba, iskaz na sudu, osudu i zatvor, te izlazak na slobodu, dakako, kao važan dio cijelog zbivanja, povezan s drugim sudionicima - kako bi se time što jasnije uočila Radićeva uloga u tom povijesnom događaju.²⁷

²³ Radić je ostao u bliskim vezama, npr., s Milanom Krištofom i Svetimirom Korporićem, koji su bili među suosnivačima Hrvatske pučke seljačke stranke 1904.; zatim s dr. Milanom Heimerlom - s kojim je pokrenuo list "Hrvatska misao" i bio uhićen 1903. godine, nadalje s dr. Franjom Papratovićem - koji će mu biti odvjetnik u sudskim procesima 1912. u Osijeku; neko je vrijeme bio povezan i sa Živkom Bertićem, odvjetnikom i književnikom, a onda su se politički razišli, itd.

²⁴ Tako je npr. Đuro Balaško, odvjetnik u Đurdevcu i pripadnik Hrvatske stranke prava, bio u sukobu sa zastupnicima Radićeve Hrvatske pučke seljačke stranke početkom 20. stoljeća; Franjo Urbany, dvadeset pet godina kasnije, tj. srpnja 1920. u Zagrebu bio je državni tužitelj i kao takav tužio je Radića, a Rok Maričić bio je jedan od sudaca u tom sudskom procesu.

²⁵ Usp. J. Horvat, *Politička*, n. dj., 235. i d. Osim Radića, spomenutih Maričića i Urbanya, Vidrića, Bertića, Krištofa, Korporića, Heimerla i Papratovića poznati su postali, npr., i Đuro Červar -odvjetnik i političar, Osman Hadžić - pravnik i književnik, Aleksandar Horvat - odvjetnik i političar, Veljko Tomić - pravnik i pisac, Zvonimir Vukelić - književnik i novinar. O njima usp. *Znameniti i zaslužni Hrvati te spomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti 925.-1925.*, Zagreb, 1925., str. 27 i d.; *Hrvatski biografski leksikon*, knj. 1-3, Zagreb, 1989.- 1993.

²⁶ Usp. npr. S. Radić, *Moj politički*, n. dj. str. 61/62.; M. Marjanović, S. Radić, 29-36.; J. Horvat, *Politička*, n. dj. str. 222. i d.; B. Krizman, *Korespondencija*, n. dj. 28 i d. Valja napomenuti da se u spomenutim radovima ne precizira da su studenti tada spalili mađarsku trobojnicu - koja nije imala službene oznake, tj. bila je bez grba i krune, odnosno ruže, pa dakle nije bila službena ugarska zastava. Taj detalj bio je jedno od uporišta obrane studenata koji su time nastojali objasniti da je njihova namjera bila demonstrirati protiv supremacije Mađara u Hrvatskoj, a ne izazivati mržnju, kako ih je tužitelj okrivio. Doduše, u optužnici, tijekom sudskog procesa, te u presudi govorilo se tome da su studenti spalili mađarsku zastavu - očito u namjeri da njihov čin bude nesumnjivo kažnjiv.

²⁷ Optužnica, tijekom glavne rasprave, presuda s tog sudskog procesa objavljeni su u tijeku glavne sudske rasprave studena 1895. u listu "Obzor", zagrebačkomu oporbenom dnevniku. Na temelju "Obzorovih" izvješća, ali ne u potpunosti isto, te je godine, tj. 1895., u Zagrebu objavljena knjižica s naslovom: *Hrvatski djaci pred sudom*.

Radić je uhićen vjerojatno prvi, a svakako među prvima. Nakon spaljivanja mađarske trobojnice, koje je trajalo veoma kratko - manje od jedne minute, i zbililo se oko 11 sati, policija nije odmah uredovala. To je napisao, izvještavajući i opravdavajući se, u brzojavu upućenom predsjedniku ugarske vlade Banffyju u Peštu ban Khuen Hedervary 17. listopada 1895.²⁸ Vlasti nisu očekivale da bi studenti, svečano odjeveni u "galu" i pod studentskim barjakom iz 1848., nakon što su sudjelovali u brojnim manifestacijama prigodom dočeka i boravka (pa čak i tog istog dana u jutro) cara Franje Josipa, uopće mogli izvesti takvu demonstraciju.²⁹ To je bio glavni razlog što zagrebačko redarstvo, kao i nadređeni organi vlasti, očito nisu ni predvidjeli mogućnost takva događaja, pa policija nije tog časa reagirala.³⁰ Studenti su se s Jelačićeva trga odmah nakon spaljivanja trobojnice "u povorci u onako uzornom redu i miru, kako smo i sa svečilišta došli" vratili na Sveučilište, odnosno današnji Pravni fakultet i Rektorat.³¹ Zasiurno su to učinili zato da prokomentiraju svoj čin; na toj su skupštini zaključili da caru Franji Josipu prigodom odlaska iz Zagreba uruče svečani lovorov vijenac s natpisom "Hrvatski sveučilištni

Stenografski izvještaj o glavnoj raspravi proti hrvatskim sveučilištnim djacima obdržanoj pred kr. sudbenim stolom u Zagrebu dne 11.-16. studenoga 1895. (Preštampano iz "Obzora"). Sto godina kasnije, tj. 1995. u Zagrebu je otisnut pretisak te edicije s naslovom Hrvatski daci pred sudom. Stenogram suđenja hrvatskim sveučilištarcima u Zagrebu 1895. godine (str. 286). Na početku tog pretiska objavljen je kraći tekst, bez bilježaka, autora dr. Dragutina Pavličevića, Franjo Josip u Zagrebu 1895. godine - spaljivanje mađarske zastave i suđenje hrvatskim sveučilištarcima. (bez oznake str.). Međutim, danas je sačuvan i dostupan izvorni sudski zapisnik s te glavne rasprave, pisan rukom, tintom, a ima 143 str.; sastavili su ga dr. Franjo Salavari i dr. Ilija M. Prica. Zapisnik se čuva u HDA, SSZ, Kz 14581/1091-95/1895. (dalje HDA, SSZ, Zapisnik). Između ta dva izvora postoje određene, a ponekad i bitne razlike, od kojih ćemo dalje u tekstu upozoriti uglavnom na one u vezi s naslovljenom temom. "Obzorov" je stenograf uglavnom iscrpnije bilježio riječi optuženika i njihovih branitelja kao i odnos suda spram optuženika, dok su u Zapisniku iscrpnije registrirani podaci koji se tiču sudskog postupka.

²⁸ HDA, PRZV 6 - 14, K br. 4777/1895., brzojav na njemačkom jeziku, odaslan u 18 sati i 45 minuta.

²⁹ Studenti su, kako to proizlazi iz sudskih materijala (optužnica, zapisnik glavne rasprave i presuda), obećali 8. X. 1895. rektoru dr. Franji Spevecu, inače drugom potpredsjedniku Hrvatskog sabora, da u okviru Sveučilišta neće izazvati nikakvi incident. Iso Kršnjavi, tadašnji predstojnik odjela za bogoštovlje i nastavu u Zemaljskoj vladi za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, u svojim dnevničkim zapisima, objavljenim u Zagrebu 1986. s naslovom Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike, knj. I. i II., (knj. I., str. 96), piše da je već u kolovozu 1895. bio obaviješten da će u vrijeme careva boravka u Zagrebu doći do radničkih i studentskih demonstracija. Naveo je da je 15. X. 1895. na večer bio obaviješten da će doći do studentskih demonstracija i da je o tome 16. X. rano u jutro obavijestio rektora dr. Speveca, a isto tako i redarstvo. Dr. Spevec ga je uvjeravao da je sa studentima razgovarao i da će sve biti u redu. Kako su mu i jesu li odgovorili u redarstvu - nije zabilježio, ali je zapisao da je u 1 sat poslije podne bila spaljena mađarska zastava.

³⁰ To je državni tužitelj registrirao u optužnici ustvrdivši da je "nadzornik gradske redarstvene straže" Jovanović stigao na Jelačićev trg "kada su djaci jur zastavu spalili i vraćali se s trga", a da su stražari Petar Strugar i Stjepan Birek koji su bili na Jelačićevu trgu vidjeli studente samo kako idu u povorci; Strugar je odmah poslao Bireka u redarstveni odsjek u Gornjem gradu k predstojniku zagrebačkog redarstva Franji Zorc. Birek je na putu u Gornji grad čuo od prolaznika da su studenti spalili zastavu i to je rekao F. Zorc koji je "S mjesta izdao nalog, da se svi sudjelujući kod spaljenja uhititi imaju". Ni P. Strugar nije vidio sam čin spaljivanja zastave jer je "stajao među bolnicom i Stankovićevom kućom", a u istrazi je rekao da se je "Obćinstvo... tek poslie čina iz znatiželjnosti kupiti stalo". (Hrvatski djaci, 15; valja napomenuti da u HDA, SSZ, Zapisnik, Bireka imenuju Bizek).

³¹ Citat je iz Vidrićeva iskaza na glavnoj raspravi; Hrvatski daci, str. 29. Studenti su sa Sveučilišta krenuli u povorci na čelu koje je išao V. Vidrić kao barjaktar; na početku i na kraju povorke bili su studenti obučeni u

građani svomu kralju poslje prosvjeda proti magjarskoj supremaciji".³²

Za vrijeme dok su oni održavali tu skupštinu nadzornik zagrebačke gradske straže dr. Milan Jovanović dobio je nalog za uhićenje svih koji su sudjelovali u spaljivanju zastave.³³ U Ilici je, nakon studentske skupštine, susreo Radića i uhitio ga.³⁴ Uhićenje je izvršeno u 12 sati i 30 minuta 16. rujna 1895. godine.³⁵ Zagrebačka je policija ubrzo uhitila još 15-oricu Radićevih drugova, uglavnom studenata prava.³⁶ Međutim, kad su se gradom proširile vijesti o uhićenjima, a zasigurno je i policija počela intenzivnu potragu za učiniteljima, brojni su studenti odlučili da se sami jave policiji. Može se pretpostaviti da je mnoge policija i sama uhitila; međutim,

"gali", tj. u svečanim studentskim odijelima (zapravo u narodnoj nošnji), a između njih bili su studenti u "svečanim" građanskim odijelima. Oni su prošli Frankopanskom ulicom i Ilicom do Trga bana Jelačića. Vratili su se istim putem odmah nakon čina spaljivanja zastave (Slično je zabilježeno i u HDA, SSZ, Zapisnik, str. 4.-13. i d.)

³² HDA, SSZ, Zapisnik, str. 17. Iz Radićeva iskaza na glavnoj raspravi. Taj lovor vijenac nije uručen zasigurno zato što su počela uhićenja studenata, a car je 16. X. 1895. u 20 sati napustio Zagreb.

³³ Imao je 31 godinu, neoženjen, rimokatolik, rodom iz Zagreba. (HDA, SSZ, Zapisnik, 82).

³⁴ Isto. Iskaz M. Jovanovića na glavnoj raspravi 12. studenog 1895. On je na sudu ispričao nešto drugačiju verziju od one navedene u optužnici. Rekao je da je došao na Jelačićev trg neposredno nakon spaljivanja zastave, pa je pitao stražara Petra Strugara što se događa. Ovaj ga je u kratko izvijestio da su "djaci" spalili mađarsku zastavu, da je među studentima prepoznao samo "pravnik Balaška", ali da nije mogao uredovati zbog brzine čina. Kad su se studenti, nakon spaljivanja zastave, uputili u Ilicu i Jovanović je krenuo za njima, a onda je Tomičevom ulicom krenuo u Gornji grad k gradskom vijećniku i šefu zagrebačke policije Franji Zorcu te ga je izvijestio što se dogodilo. Zorac je "izdao strogi nalog da se imadu odmah svi, koji su sudjelovali pozatvarati." Taj je nalog zatim Jovanović "proglasio u redarstvu na odsjeku, i idući na Zrinjski trg sastao sam u Ilici pravnik Radića, koga sam odmah uapsio i sobom odveo". Stražar Stjepan Bizek (Birek), koji je na sudu dao svoj iskaz odmah nakon Strugara, također u nešto drukčijoj verziji od one u optužnici, rekao je, da je on, nakon što je od stražara P. Strugara čuo o spaljivanju zastave, pošao na redarstveni odsjek i tamo izvijestio o tom činu "gosp. Rancingera", a ovaj je to javio "gospodinu Zorcu, koj je izdao nalog, da se svi imadu pozatvarati". Iz Radićeva iskaza prvog dana rasprave vidljivo je da je on nakon skupštine poslije spaljivanja zastave htio otići "na objed, ali došao je g. Jovanović i dao me zatvoriti, dakako na temelju uhitne zapovjedi, što ju je izdao Zorac" (Isto, 17). U ediciji Hrvatski djaci, str. 35, citira se Radićev iskaz na sudu, a u vezi s uhićenjem samo ovo: "i ja sam htio da idem na objed (nakon skupštine poslije spaljivanja zastave - primjedba B. J.), ali me najednom pograbi g. Jovanović i odpravi u zatvor". U toj se ediciji, str. 114-119, opširnije nego u Zapisniku, citiraju Jovanovićev, Strugarov i Bizekov (Birekov) iskaz na sudu. Bez obzira na razlike (npr. tu je Jovanović "nadzornik gradskog poglavarstva", a spomenuti Zorac je "senator") u osnovi se slažu s verzijom u Zapisniku; "Obzorov" stenograf je zabilježio da je Jovanović na kraju rekao kako je izdao nalog (rekao da je to uradio u Samostanskoj ulici) stražarima da uhite sve koji su sudjelovali u demonstraciji.

³⁵ "Obzor" je 16. X. 1895. na str. 3. o tom uhićenju izvijestio: "Pravnik g. Stjepan Radić idući mirno ulicom, danas je u 12 1/2 sati o podne na uglu Frankopanske od redarstvenog povjerenika dra Jovanovića u ime zakona uapšen; ne zna se zašto". Pismo S. Radića Mariji Dvoržakovoj od 3. XI. 1895. (objavljeno u: B. Krizman, Korespondencija, 155, - dalje: Pismo M. Dvoržakovoj). S. Radić, Moj politički, (Božićnica, 61), trideset godina kasnije, ne govori o satu uhićenja; ovdje naglašava "a ja sam sebi odredio zadaću, da dotle, dok drugi izvrše preuzete uloge, ja sam zadržim zapovjednika redarstva, gorostasa dra. Jovanovića...ja sam sve to učinio i s Jovanovićem se gotovo hrvao, te sam postigao, da su se moji drugovi mogli vratiti na sveučilište, dok je redarstvo mene moglo lahko odvesti u zatvor kao kolovodju". Taj opis preuzeli su B. Krizman, Korespondencija, 29 i M. Marjanović, S. Radić, 33/34., shvativši da je on to govorio Jovanoviću nakon spaljivanja trobojnice.. Može se pretpostaviti da se Radić opirao uhićenju, pa je tako govorio Jovanoviću, ali to se bez sumnje zbilo sat i pol nakon čina spaljivanja.

³⁶ HDA, PRZV 6 - 14, K br. 477/1895., brzojav Khuena u Peštu 17. X 1895. On tu izričito kaže da su u demonstraciji sudjelovala 23-ojica studenata i da ih je uhićeno 15, ali da će i drugi biti "eruirani". "Obzor", 18. X.

o tijeku uhićenja na sudu policajci nisu opširnije govorili jer je ono proglašeno "uredovnom tajnom".³⁷ Četvoricu od uhićenih studenata, policija je, čini se, odmah pustila jer im se nije moglo ništa dokazati.³⁸ Mnogo godina kasnije, Radić je pisao da su tada uhićeni bili oni koji su izjavili da su sudjelovali u spaljivanju zastave iz uvjerenja; pušteni su odmah oni koji su rekli da su to učinili zbog oduševljenja.³⁹ Čini se da je postupak u policijskoj, a zatim i sudskoj istrazi bio uglavnom korektan, bez fizičkog maltretiranja.⁴⁰ No, od početka je bilo očito da će učinitelji biti kažnjeni, kako se to moglo zaključiti iz "previšnjeg ručnog pisma" koje je car prigodom povratka u Beč 16. listopada 1895. uputio Khuenu, spomenuvši uz primjedbu o zadovoljstvu posjetom i "kažnjivi događaj".⁴¹ Već 17. listopada po nalogu Zemaljske vlade zabranjena je daljnja uporaba studentskog barjaka "jer je ovaj okaljan izgredom što su ga izveli sveučilištni slušatelji". Ubrzo su slijedile i druge kazne.⁴² Među uhićenim studentima nalazili su se i sinovi uglednih zagrebačkih i drugih hrvatskih gra-

1895., str. 3, piše da su uhićenja nastavljena 17. X. i da su do podne zatvorena 30-orica studenata; isti list ističe, nadalje, da su popodne brojni studenti u povorci otišli u policijsku postaju na Zrinjevcu i ovdje se sami prijavili. Ispitivao ih je policijski tajnik Slaviša Katnić, a došao je i dr. T. Kraljević, državni odvjetnik. Na kraju dodaje da su gotovo svi preslušani zadržani u zatvoru, a među njima i "sinovi odličnikah koji su netom odlikovani".

³⁷ Pismo M. Dvoržakovoj. Radić tu kaže da se "drugi dan" policiji javilo oko "stotinu mojih kolega, da i njih zatvore. Pridržali su nas 28. Druge su pustili, samo da pokažu, da nas nije bilo mnogo". U spomenutoj optužnici se ističe da je bilo "svojevoljno se prijavivših 50 djaka", od kojih je njih 17 izjavilo da su prisustvovali spaljivanju zastave iz kolegijalnih razloga, no, to im policija nije uvažila. Nadalje, u istom se dokumentu naglašava, da je ukupno u spaljivanju zastave sudjelovalo "najviše 70 do 80 djaka". I u optužnici se kaže da je u zatvoru ostalo njih 28. M. Marjanović, S. Radić, 34, kaže da su u zatvoru zadržana 23 studenta.

³⁸ Ta je tvrdnja utemeljena na optužnici od 7. XI. 1895.; bila su ukupno optužena 54-orica : 42-ojica su bili studenti prava, a dvojica su bili završeni pravnici. Uz njih bilo je još osam studenata filozofije i samo dvojica studenata farmacije. Optužnica, koja danas nije sačuvana ili nije dostupna u arhivskoj građi, objavljena je, kako je rečeno, u knjižici: Hrvatski djaci, n. dj., str. 3-24.

³⁹ S. Radić, Moj politički, 61/62.

⁴⁰ Sudski zatvor je zbog velikog broja uhićenih studenata morao biti ispražnjen kako bi oni bili tamo smješteni. Čini se, da su prostorije tog zatvora bile vlažne, ali su studenti ipak imali primjerene ležajeve, stolove i klupe - kako bi mogli čitati i raditi. Imali su i redovnu prehranu, a čak im je bilo omogućeno i pušenje. To se može zaključiti iz vijesti u listu "Obzor", 12. XI. 1895., str. 1. Radić je kasnije opisao neke epizode iz vremena toga sudskog istražnog zatvora u knjižici Uzničke, n. dj. str. 34-60., "Tri neobična susreta". Rekao je da je bio odijeljen od drugih optuženika i čak da je šetao sam u zatvorskom dvorištu (str. 50).

⁴¹ Po Khuenovu nalogu pismo je objavljeno 17. X. 1895. (Obzor, 17. X. 1895., str. 1.). O tom pismu podnio je interpelaciju Josip Frank, prvak Hrvatske stranke prava u Hrvatskom saboru na 128. sjednici održanoj 14. studenoga 1895. upitavši izravno bana koliko je utjecao na formulacije u pismu; Frank je naglasio da je pismo, osobito izraz "kažnjiv čin", odredilo daljnji tijek događaja. Khuen je odgovorio da je izravno utjecao, ali da nije time odredio i postupak suda ili policije koji moraju postupiti prema zakonu. (Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892.-1897. od XCVIII. do uključivo CXXI. sabsorske sjednice od 10. siječnja 1895. do 13. prosinca 1895., Zagreb 1896., 249. i d.). I. Kršnjavi, Zapisnici, 118, kaže da je Khuen inzistirao na formulaciji "kažnjivi događaj", a kad se to činilo nemogućim, da je u bijesu zaplakao.

⁴² HDA, PRZV 6 - 14, K br. 4777/1895., Khuenov brzojav od 17. X. i dopis rektora F. Speveca br. 396 od 30. X. 1895. u kojem izvješćuje da je zastava predana Zemaljskoj vladi; na poledini spisa je dodano da je uništena 14. VII. 1896. U tijeku suđenja, imovina hrvatskoga literarnog društva "Zastava", u kojem su se okupljali studenti, tj. 15. i 16. X. bila je predana sveučilišnom tajniku, što znači da je to društvo bilo zabranjeno. (Na i. mj. dopis zagrebačkog načelnika Predsjedništvu Zemaljske vlade br. 371 od 20. XI. 1895.)

dana, odnosno kako je Radić ocijenio, "najviših državnih činovnikah",⁴³ pa je i to, uz mladost i "neporočnost" gotovo svih uhićenih, možda bio razlog za takav postupak.; uz to, cijeli je događaj izazvao veliku pozornost u hrvatskoj političkoj javnosti, kao uostalom i u cijeloj carevini, pa je valjalo barem formalno održati sve zakonske norme.⁴⁴

Državni tužitelj Tomo pl. Kraljević je veoma brzo, već za dvadesetak dana, tj. 7. studenoga 1895. podigao optužnicu br. 3844/1530 - 95. pred Sudbenim stolom u Zagrebu protiv 54-orice okrivljenika od kojih su njih 53-ojica bili optuženi kao sudionici spaljivanja mađarske zastave.⁴⁵ Optužba je bila kratka: sva 53-ojica su optuženi zato što su "dne 16. listopada 1895. među 11. i 12. urom o podne u povorci stigli i nastavili se na Jelačićevom trgu, i tude uz poklike 'Abzug Magjari' sporazumno spalili ugarsku trobojnicu, pak činom ovim uznastojali zavešti stanovnike državne jedne proti drugim, na razdore neprijateljske, ter da su time počinili prestupak suprot javnom miru i redu".⁴⁶ Toj optužbi državni tužitelj dodao je i optužbu protiv dvojice sinova dr. Josipa Franka, već spomenutog prvaka Hrvatske stranke prava. Oni su optuženi zbog sukoba s policijom u vrijeme incidenta pred zgradom Srpske crkvene općine i pravoslavnom crkvom u Margaretskoj ulici, te za skidanje mađarske zastave sa slavoluka pred

⁴³ Pismo S. Radića M. Dvoržakovo, str. 156. Radić ne naznačuje o kojim se to osobama radilo. No, uhićen je bio, a zatim i suđen, sin ravnatelja Klasične gimnazije prof. Mirka Divkovića (bio je ravnatelj od 1882. do 1908.) Ivan. (O prof. Divkoviću usp. Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora zagrebačke Klasične gimnazije o 350-godišnjici jubileja 1607.-1957., Zagreb 1957., 1013 i d.). Radić u tom pismu naznačuje da su svi bili zadržani do 18. listopada u policijskom zatvoru, a tada su prebačeni u sudski.
⁴⁴ Od uhićenika, sudionika spaljivanja zastave, a zatim i optuženih samo su S. Radić i Đuro Balasko, svršeni 25. godišnji pravnik iz Brckovljana, bili već kažnjeni. Branitelj nekolicine optuženih dr. M. Starčević iznio je tijekom rasprave, u nastojanju da smanji kaznu i po mogućnosti ukine sudski postupak spram optuženika, kako su 1868. u Rijeci brodovlasnici bacili s brodova ugarske zastave, te naveo da je slično bilo u Crikvenici i Gospiću - a učitelji ipak nisu bili sudski kažnjeni. Tijekom rasprave isticali su i optuženici i branitelji da je sličnih postupaka bilo u Ugarskoj, ali spram austrijske zastave, pa također nije bilo sudskog kažnjavanja. (Hrvatski daci, n. dj., 212 i d.).

⁴⁵ U optužnici su navedene generalije za svu 54-oricu optuženika, pretežito studenata prava. Najveći broj njih bili su rimokatolici (48). Među njima su trojica bili Židovi, dvojica pravoslavci i jedan musliman. Uglavnom su bili veoma mladi - sedam osamnaestogodišnjaka, šest devetnaestogodišnjaka, devet od dvadesetjedne godine; pet po dvadesetdvije, odnosno dvadesettri godine, trojica (među njima i Radić) od dvadesetčetiri, te jedan od dvadesetšest i jedan od dvadesetdevet godina. Ovaj posljednji bio je oženjen i imao dvoje djece, a svi ostali su bili neoženjeni. Porijeklom su bili iz svih krajeva Hrvatske od Zagreba do Poreča i Senja, te Trpnja, od Trebarjeva i Siska do Iloka, od Koprivnice i Klanjca do Kukujevaca i Osijeka, itd. Jedan je bio iz Mostara, jedan iz Boke kotorske, a jedan je rođen u Beču. Valja dodati, što u dosadašnjoj literaturi nije spomenuto, da je većinu njih, povezivalo školovanje u zagrebačkoj Klasičnoj gimnaziji. Među 54 optuženika, kako se moglo ustanoviti, njih 29 položili su ispit zrelosti u toj gimnaziji u razdoblju od 1889. do 1895. To je, čini se, bilo presudno u njihovu okupljanju, pogotovo ako se uzme u obzir da su neki od njih polovicom listopada 1895. bili tek prvi put upisani na fakultet, a drugi se zasigurno ne bi mogli toliko družiti da nije bilo prethodna gimnazijskog školovanja. Usp. o njima Zbornik, nav. u bilj. 34.

⁴⁶ Hrvatski daci, 10. U obrazloženju optužnice navedena su još dva poklika studenata: "Živio hrvatski kralj!" i "Slava Jelačiću!". Zanimljivo je dodati da je S. Radić u već ovdje spomenutom pismu M. Dvoržakovo (vidi bilj. 33) napisao da za takvu optužbu slijedi kazna od jedne do pet godina "težke tamnice", ali da će oni biti kažnjeni od jedan do šest mjeseci "strogo zatvora", zato što su optuženi i sinovi "najviših državnih činovnika".

Glavnim kolodvorom 14. listopada 1895. godine.⁴⁷

S. Radić, koji je bio drugoptuženi, imao je među optuženicima, kao već kažnjavani oporbenjak, samo donekle posebno mjesto; nije osumnjičen ili okrivljen kao organizator studentskog čina.⁴⁸ U tijeku istrage, a zatim na glavnoj raspravi pokazao je svoju volju i izrazitu ličnost, bio je zbog toga prvi ukoren i zatim kažnjen na tri dana zatvora, a 12. studenog, drugog dana rasprave, bio je prvi isključen iz daljeg tijeka rasprave, odnosno odstranjen iz sudnice. Tek nakon završene rasprave, u presudi (dobio je najveću kaznu), a zatim i u postupku izdržavanja kazne dobio je posebno mjesto - o čemu će kasnije biti više riječi.⁴⁹

Tužitelj je na glavnu raspravu pozvao brojne svjedoke podijelivši ih prema dijelovima optužnice, predložio da se pročitaju zapisnici sa saslušanja svjedoka koji ne bi pristupili raspravi, a pribavio je i druge spise relevantne za taj sudski proces (od krsnih listova do npr. presuda za do tada osuđenog Radića i Balaška te policijskih prijava o učinjenim krivicama - koji danas nisu sačuvani).⁵⁰ Ujedno je odredio da se nastavi istražni zatvor za 28 optuženih; za 26 optuženih je predložio da "do pravomoćne osude" budu na slobodi. S. Radić je zadržan u sudskom zatvoru.⁵¹

Obrazloženje optužnice imalo je na početku detaljni opis "nemilih i kažnjivih izgređa" pred srpskom pravoslavnom općinom i crkvom u Ilici, odnosno u Margaretskoj ulici, kao i kod skidanja mađarske zastave sa slavluka 14. listopada 1895. Nakon toga tužitelj je iscrpno opisao svoje viđenje spaljivanja mađarske trobojnice 16. listopada na Jelačićevu trgu, naglašavajući da je ono glavni predmet optužbe. Druga dva spomenuta događaja navedena su na početku obra-

⁴⁷ Vladimir Frank, 21 godišnjak, jedini od 54 ukupno optuženih, nije bio okrivljen za spaljivanje zastave nego zato što je zajedno sa svojim 18 godišnjim bratom Ivanom (koji je optužen da je sudjelovao i u spaljivanju zastave) 14. rujna skinuo mađarsku zastavu sa slavluka na trgu Franje Josipa. Ivan Frank je usto optužen i zato što je toga istog dana, tj. 14. listopada, "prigodom strke pred kućom srbsko-pravoslavne crkvene obćine, uzazvao povikom: 'Udrite ga!' svjetinu na odpor proti redarstvenom povjereniku" (Rancingeru - vidi bilj.26) i "bacio se kamenom na spomenutu obćinsku kuću".

⁴⁸ Prvooptuženi je bio Vladimir Vidrić, kasnije čuveni hrvatski pjesnik; on je išao na čelu povorke studenata koja se uputila sa Sveučilišta preko Frankopanske ulice i Ilice do Jelačićeva trga; nosio je staru studentsku zastavu iz 1848.

⁴⁹ U knjižici Hrvatski đaci, 124., govori se da je 12. XI. 1895. u sudnici pročitana osuda Radiću iz Petrinje, pa se kaže da je bio osuđen u "na 4 mjeseca teške tamnice" zbog uvrede "grofa Khuena-Hedervary-a". Tada je Radić već bio isključen s rasprave, pa se postavilo pitanje da li da se čitaju objašnjenja iz te osude. Dok su optuženici bili protiv, državni je tužitelj inzistirao da se pročitaju. Pročitana je tada i "osuda, izrečena proti Radića u Pragu", ali u spomenutoj knjižici nije ništa pobliže rečeno o njezinu sadržaju (HDA, SSZ, Zapisnik, str. 83, spominje samo čitanje spisa, ali ne precizira kojih.).

⁵⁰ Tako je tužitelj u optužnici naznačio da će na sud biti pozvani slučajni sudionici događaja, ali i policijski službenici te profesori, odnosno rektor Sveučilišta, dr. Franjo Spevec. On, međutim, nije osobno došao na raspravu, nego je na sudu pročitana samo njegova izjava. Među svjedocima na sud je imao biti pozvan Nikola pl. Crnković; no, pročitana je samo zapisnik njegova svjedočenja - koji, međutim, danas nije sačuvan ni dostupan. Za vrijeme čitanja tog spisa "med obtuženicima nastane prieziran smieh i psikanje". Optuženi Gedeon Knežević rekao je na to "Po gradu se pogovaralo, da je gosp. Nikola pl. Czernikovich intelektualni začetnik naše demonstracije, a ja izjavljujem u ime sviju nas, da mi to s najvećom indignacijom odbijamo"(usp. Hrvatski đaci, 11, 124; u HDA, SSZ, Zapisnik, ne spominje se ta epizoda s reagiranjem studenata na Crnkovića).

⁵¹ Hrvatski đaci, 12.

zloženja samo zbog kronologije kao i "radi konexa u osobah nekih od počinitelja".⁵² Nakon toga slijedilo je opisivanje aktivnosti ili pojedinih sudionika događaja ili grupe optuženika od studentske skupštine 15. listopada, na kojoj je dogovoreno, prema ocjeni državnog tužitelja, da se spali mađarska zastava, do čina spaljivanja zastave 16. listopada. Tome su dodana i priznanja optuženika tijekom istrage, a naglašeni su oni aspekti samog čina koji su po mišljenju tužitelja nedvojbeno potvrđivali njegovu ocjenu da se radilo o raspirivanju mržnje spram Mađara i Ugarske, a ne o prosvjedu "proti supremaciji mađarskog naroda na hrvatskom teritoriju", kako su tvrdili optuženi studenti. Naime, tužitelj je inzistirao na tome da je spaljivanje mađarske zastave uz povik "Abzug Madari" nedvojbeni dokaz za njegovu optužbu. Nije se zadržavao na otkrivanju inicijatora i na motivima tog čina, kako bi izbjegao iznošenje bilo kakvih političkih mišljenja od strane optuženika. Nadalje, može se pretpostaviti da je tako postupio zato što su optuženici bili u velikoj mjeri usuglašeni i tvrdnji da je cijeli čin bio izraz spontane odluke studentske skupštine, a ne neka dugo pripremana akcija.⁵³ Uz to, po ocjeni tužitelja, studenti u tom svom činu nisu uspjeli utjecati na druge stanovnike Zagreba, pa im je to uračunao u olakotnu okolnost.⁵⁴

U tom je kontekstu spomenuo i djelatnost S. Radića kao "spontano" određenog predsjednika skupštine na kojoj je odlučeno da se spali mađarska zastava, a također i Radićevo priznanje da je u tome sudjelovao. U optužnici, međutim, Radić nije okrivljen kao organizator spaljivanja zastave.⁵⁵ Vjerojatno se to dogodilo zato što su uhićeni studenti bili jedinstveni u tome da prikažu cijeli događaj kao kolektivni iskaz nezadovoljstva "hrvatske mladeži" s nastojanjem Khuenova režima da prigodom boravka Franje Josipa u Zagrebu prikažu Hrvatsku ugarskom provincijom, u čemu je mađarska trobojnica bila simbol mađarske supremacije. Uhićeni su studenti ujedno iskazali međusobnu solidarnost ne želeći apostrofirati pojedince, pa je tužitelju ostalo da se osloni na priznanja svakog od njih za vlastiti čin. Radić je u istrazi priznao, kako se može vidjeti iz optužnice, da je bio "spontani" predsjednik skupštine na kojoj je odlučeno da se spali mađarska zastava, kao i da je sudjelovao u cijeloj akciji, ali je to priznanje na glavnoj raspravi preokao.⁵⁶

⁵² Odnosilo se to na braću Ivana i Vladimira Franka.

⁵³ U optužnici je navedeno kako je velik broj optuženih isticao da su bili potaknuti na taj čin događajima od 15. X. kad su braća Vladimir i Ivan Frank "na smrtno ime izbijeni bili po radnicima Magjarih" (Hrvatski đaci, 16).

⁵⁴ Tužitelj, a zatim i sud, pokušali su dokazati da je u spaljivanju zastave sudjelovalo oko 80 studenata; optuženici, naprotiv, govorili su o broju od 150-200. Studenti su isticali nadalje da je njihovu povorku sa simpatijama i odobravanjem promatralo mnogo ljudi duž Frankopanske ulice i Ilice, a da su se čuli i znaci odobravanja na Jelačićevu trgu (o tome izvješćuje Zapisnik, a i edicija, Hrvatski đaci, na v. mj.).

⁵⁵ S. Radić, *Moj politički*, str. 63, piše da je pod njegovim "vodstvom" došlo do "spaljenja mađarske zastave". M. Marjanović, S. Radić, str. 33, piše da je Radić bio glavni organizator spaljivanja mađarske zastave. S tom se ocjenom slaže i J. Horvat, *Politička*, str. 233, koji također izričito navodi da je glavni organizator spaljivanja mađarske zastave bio S. Radić. B. Krizman, *Korespondencija*, str. 28, konstatira da je "Na čelu grupe tih mladih 'juratuaša' stajao dakako, Stjepan Radić, no među njima nalazili su se i pripadnici druge (frankovačke) struje predvođeni Frankovim sinovima: Vladimirom i Ivicom". Tu ocjenu potvrđuje u određenoj mjeri presuda i kažnjavanje Radića - o čemu će kasnije biti još riječi. Valja dodati da je I. Kršnjavi u svojim bilješkama o tim dani- ma vjerojatno isto mislio (I. Kršnjavi, *Zapisci*, str. 96).

⁵⁶ Hrvatski đaci, 13 i 16. Neki su studenti drugačije postupili. Bili su to Marko Megler i Bosanac (za nj se nije moglo utvrditi ime); oni su izjavili da osuđuju spaljivanje mađarske zastave i čak su poduzeli akciju kako bi i

Glavna rasprava po toj optužnici vodila se pred Sudbenim stolom u Zagrebu u dopodnevnom i u popodnevnim satima 11., 12., 13., 15. i 16. studenoga 1895. (počela je u ponedjeljak i trajala do subote). Počela je u 9 sati 11. studenoga 1895. Pola sata prije početka glavne rasprave u sudnicu su dovedeni optuženici iz zatvora (njih 28), a u isto su vrijeme stigli i optuženici koji su bili na slobodi (njih 24).⁵⁷ Svi su bili u svečanim građanskim odijelima, okićeni crvenim karanfilima. Uz njih su se okupili i njihovi brojni branitelji, uglavnom poznati hrvatski odvjetnici.⁵⁸ Oni su na početak rasprave došli dijelom kao već izabrani branitelji, a dijelom su ih optuženici izabrali na samom njezinu početku.⁵⁹ S. Radić nije imao, a nije ni tada izabrao odvjetnika; odlučio je braniti se sam.⁶⁰

U sudskom su vijeću bili dr. Aleksandar Rakodczay, kao predsjednik, te votanti-vijećnici Mijo Šafarić i Slavko Aranitsky, dok je "perovoda" bio Milan pl. Makanec.⁶¹

Nakon što je utvrđena nazočnost optuženika, izabrani branitelji onima koji ih nisu imali, rasprava je počela čitanjem optužnice.⁶² Kada je čitanje optužnice završeno, predsjednik suda naredio je da u sudnici oстане samo prvooptuženi, a sljedeću četvoricu, među kojima je bio i S.

drugi studenti to isto posvjedočili svojim potpisima (Obzor, 21. i 22. X. 1895., str. 3). Kad su se Megler i Bosanac pojavili na glavnoj raspravi u 17 sati 11. studenoga 1895., optuženi su ih dočekali povcima "Pfu! Van s njima!, Izdajice!, Hulje!" (Hrvatski đaci, str. 149. U HDA, SSZ, Zapisnik, str. 95. se ne kaže da su vikali i "Hulje!").

⁵⁷ Na početak rasprave nisu došli Živko Bertić, iako je uredno dobio poziv, te Ferdo Kalabar. Bertiću se, na prijedlog državnog tužitelja, a nakon "tajnog vijećanja suda" trebalo suditi u odsutnosti; međutim, on je stigao u sudnicu još tijekom prvoga dana rasprave, pa je tako po podne tog dana dao svoj iskaz. Valja napomenuti da su prije njegova iskaza u spomenutom Zapisniku, str. 57, naveli njegove generalije. F. Kalabaru, sinu poznata zagrebačkog trgovca, suđeno je 20. XI. 1895. - zato što je ustanovljeno da je prekasno dobio poziv. Kalabar se, naime, nalazio u Beču i njegova je majka obavijestila sud da će on doći na suđenje, ali i da je bio prekasno obaviješten. Sud je nakon vijećanja 12. XI. donio odluku da se Kalabaru sudi naknadno. (HDA, SSZ, Zapisnik, str. 1., 2. i 81.). U ediciji Hrvatski đaci, n. dj., str. 4, se, naprotiv, kaže, da je državni tužitelj predložio "da se rasprava drži bez Ferde Kalabara, a glede Bertića da se kasnije odluči. - Sud pristaje na taj predlog" Ovdje se umjesto Živko - Bertić imenuje "Ivan".

⁵⁸ Bili su to: dr. Marijan Derenčin, dr. August Harambašić, dr. Oskar Kornitzer, dr. Šime Mazzura, dr. Milan Petračić, dr. Franko Potočnjak, dr. Mile Starčević i dr. Ivan Ružić (ovaj posljednji branio je S. Radića na sudu u Petrinji). Dr. I. Ružić se ne spominje u ediciji Hrvatski đaci, str. 3 gdje su navedeni ostali odvjetnici; njegovo je ime navedeno u tijeku rasprave i u presudi (str. 4 i d.). Dr. M. Derenčin bio je Radiću branitelj 1902. pred Sudbenim stolom u Zagrebu; dr. F. Potočnjak bio je 1920. podban u Hrvatskoj i Slavoniji i bitno je utjecao na uhićenje, pa i suđenje S. Radiću u tijeku te godine.

⁵⁹ HDA, SSZ, Zapisnik, str. 1 i 2. Uoči početka rasprave službenog odvjetnika nisu imala šestorica optuženih, od onih koji su pristupili raspravi, pa su to mogli učiniti uz dopuštenje suda na njezinu početku. U ediciji Hrvatski đaci, str. 4, samo se kaže da su branitelji naznačili koje će optuženike braniti.

⁶⁰ HDA, SSZ, Zapisnik; S. Radić i Josip Šikutrić nisu izabrali odvjetnika.

⁶¹ O atmosferi u sudnici uoči početka rasprave rječito govori verbalni dvoboj između odvjetnika dr. I. Ružića i predsjednika suda, u koji se uključio i S. Radić. Spomenuti je odvjetnik, uočivši da u sudnici baš nema mnogo publike, upitao predsjednika suda je li rasprava javna i je li sud podijelio dovoljno ulaznica kako bi zainteresirani građani mogli pratiti raspravu. Na to je dr. Rakodczay nervozno odgovorio da sud ne odgovara za brojnost publike, da su ulaznice podijeljene i da na galeriji ima dosta nazočnih. S. Radić je prokomentirao tu sučevu nervozu riječima: "U Englezkoj se sudci ne ljute!". Na to mu je dr. Rakodczay odgovorio: "Izvolite šutjeti, ja se nisam ljutio, nego kažem što mi je dužnost" (HDA, SSZ, Zapisnik, str. 3 i 4).

⁶² Pročitao ju je Milan pl. Makanec.

Radić, poslao je da čekaju pred vratima sudnice. Ostali, oni koji su bili u istražnom zatvoru, odvedeni su u sudske uze, a oni koji su se branili sa slobode, također nisu smjeli ostati u sudnici, ili se u nju nepozvani vratiti - pod prijetnjom disciplinske kazne. Tek nakon iskaza pred sudom, optuženici su mogli ostati u sudnici.⁶³

Svoj iskaz pred sudom Radić je dao drugi po redu, nakon V. Vidrića.⁶⁴ Već na početku toga njegova istupa bilo je očito da on ima razrađenu svoju obranu, ali da sud neće uvažiti njegove argumente, a još manje zahtjeve i prigovore, uostalom kao što u daljnjem tijeku glavne rasprave to nije uvažio ni drugim optuženicima,⁶⁵ kao ni njihovim braniteljima⁶⁶. Sud je osobito zabranjivao objašnjenje političkih motiva koji su pokrenuli studente na spaljivanje zastave; nije dopuštao ni pozivanje na tadašnju ili prošlu političku situaciju. U tom svom stavu sud je ostao dosljedan u tijeku cijele rasprave; danas nije moguće utvrditi je li to bila posljedica naloga izvršne vlasti ili vlastito gledište sudaca, koji su zasigurno ovisili o režimu.⁶⁷ Od početka do kraja rasprave sud je bio na strani tužitelja koji je pokušavao cijeli događaj pretvoriti u kriminalni

⁶³ U spomenutom Zapisniku s glavne rasprave (str. 4) izričito piše: "to opominjem ove, koji se u zatvoru ne nalaze, da im nije slobodno doći ovamo, dok ne budu pozvani, a ako bi koji ipak došao, ja bi bio prisiljen disciplinirati ga".

⁶⁴ Prema spomenutu Zapisniku (str. 14-18) vidi se da je S. Radić u tijeku svog iskaza a i prigodom izricanja raznih primjedbi uvijek naznačen s prezimenom. To nije vrijedilo za ostale optuženike. Njihova su prezimena registrirana na početku iskaza, a zatim su zapisničari samo pisali "Obt." ili "Obtuž." ili vrlo rijetko "Obtuženik". Naprotiv, u ediciji Hrvatski đaci, n. dj. svi su optuženi studenti uvijek registrirani prezimenom, bez obzira na to koliko su puta govorili.

⁶⁵ I tužitelj i predsjednik suda prekidali su optuženike kad su htjeli objasniti svoja politička gledišta. Štoviše, predsjednik suda je izricao opomene, ukore, isključenja s rasprave (M. Vedriš) a zatim i kazne zatvora od tri i više dana još u tijeku rasprave (M. Krištof). Zbog incidenta s Meglarom i Bosancem (vidi bilj. 55) 13. XI. kažnjeni su, bez prava na pravni lijek, svi koji su priznali da su im vikali (njih 33-ojica). Oni koji u se se nalazili u sudskom zatvoru kažnjeni su jednodnevnim postom, tvrdim ležajem te samotnim zatvorom "u mračnoj izbi", a oni koji su se branili sa slobode kažnjeni su za isti čin sa 4 dana zatvora. Dodatno su kažnjena još dvojica koji su izrazili solidarnost s kažnjenima i to jedan (Belović) na dva dana zatvora, a drugi (Tomić) na 4 dana zatvora. Na kraju su 15. studenoga 1895. svi optuženici bili isključeni iz rasprave (HDA, SSZ, Zapisnik, 96, 101; Hrvatski đaci, str. 260). Raspravu su napustili 15. XI., vjerojatno u znak solidarnosti i branitelji optuženih - dr. M. Starčević, dr. Kornitzer, dr. Petračić i dr. Mazzura, a dr. Mazzura je sljedećeg dana za taj svoj čin dobio od suda - ukor.

⁶⁶ Predsjednik suda je često prekidao branitelje i u tijeku rasprave i kad su iznosili obranu svojih klijenata za branjujući im čak i aluzije na političke prilike; uz to ih je kažnjavao opomenom i ukorom, a dr. F. Potočnjak bio je 15. XI. osuđen na globu od 20 forinti, koju je odmah platio (Hrvatski đaci, 222). U HDA, SSZ, Zapisnik, str. 124 i 125, zabilježeno je da je F. Potočnjaka predsjednik suda nekoliko puta opomenuo, a kad je Potočnjak spomenuo "u ručnom pismu Njeg. Veličanstva navadja se da je čin obtuženikah kažnjiv" čime je prejudiciran krivični postupak protiv studenata, Rakodczay mu je oduzeo riječ. Nakon vijećanja sudaca bila je izrečena spomenuta kazna globe.

⁶⁷ Dr. Rakodczay, predsjednik suda, često je govorio i optuženicima i braniteljima: "O tom ne mogu dopustiti da govorite", "Nemojte o tome govoriti, to ne spada amo", "Zabranjujem vam o tom govoriti". Četvrtog dana glavne rasprave, tj. 15. XI. 1895. predsjednik suda oduzimao je po nekoliko puta riječ branitelju dr. Mili Starčeviću kad je ovaj htio navesti da je spaljivanja zastave bilo i ranijih godina te da nije bilo sudski kažnjenih, i onda mu doslovce rekao ovo: "Budite uvjereni, kad vam kažem da ne dam, da ne mogu". (Hrvatski đaci, 215.). Ta rečenica, međutim, nije zabilježena u spomenutom (sudskom) Zapisniku, str. 124, gdje je naveden istup dr. M. Starčevića.

čin, iako su i sam čin, kao i optužnica i cijeli sudski proces, pa i presuda - imali izrazite političke značajke.

Radić je odmah tražio da pročita zapisnik svog iskaza danog u tijeku istrage, te da na nj iznese svoje primjedbe. To mu predsjednik suda nije dopustio s obrazloženjem da se na sudu "nemogu čitati zapisnici osobito od onoga, koj je prisutan i proti komu se razprava vodi".⁶⁸ Predsjednik suda prekidao je Radića nekoliko puta u tijeku njegova iskaza, nastojeći mu onemogućiti iznošenje političkog mišljenja. Ipak je Radić uspio reći da se 15. listopada, u vrijeme upisa na Sveučilište, skupilo mnogo studenata i da se tada raspravljalo "o tom, kako se od višeg mjesta upravo ignorira položaj državopravni kraljevine Hrvatske napram saveznicu kraljevini Ugarskoj". Naglasio je nadalje da se studenti nisu dogovarali, kako se tvrdi u optužnici, o spaljivanju mađarske zastave, nego su govorili o političkim prilikama uopće, a ocijenili su da su mađarske zastave u Hrvatskoj posljedica Ugarsko-hrvatske nagodbe; dodao je da su studenti odlučili "sudjelovati kod svih manifestacijah hrvatskom kralju, ali ujedno nismo kazali da ćemo kod toga posve zaboraviti na to, da na temelju nagode⁶⁹, koju budi mimogred rečeno, ja za svoju osobu ne priznajem...".⁷⁰ Nastavljajući tu misao Radić je još dodao da su studenti "držali, da smo pozvani, da i o tom raspravljamo i tražili smo način, kojim ćemo pokazati da nama hrvat. (skoj) sveuč. (ilišnoj) mladeži nije pravo, da se ovom zgodom posve ignorira naš državno pravni položaj. Mi smo mladež, koja prati moderni politički život u svim susjedenim državam, naročito pokret politički, komu nije stalo do toga, kakva je forma vladavine, niti gleda na državni teritorij, kako je omeđen politički riekami ili gorami, nego do toga, da se svakomu narodu prizna osobnost, ko što se priznavala...".⁷¹ Predsjednik suda ga je kod tih riječi prekinuo i zatražio da Radić nastavi govoriti o spaljivanju zastave. Radić je detaljno opisao tijek studentske skupštine 15. listopada na kojoj se raspravljalo o načinu demonstriranja protiv ignoriranja državno-pravnog položaja Hrvatske, pa je naglasio da je "Jedan...predlagao ovo, drugi ono."⁷² Rekao je da je dogovoreno "da mi nećemo demonstrirati i da ne smije biti demonstracije, već da nadjemo način, kako se nećemo ogriješiti niti o kakav zakon kazneni ili policajni, nego da mi hoćemo takav način, kojim ćemo svoje uvjerenje izraziti. I nama je to sbilja uspjele. Jest. Mi smo u uzornom redu obavili svoj čin". Ne spomenuvši ničije ime, Radić je izjavio da su zadaće svakom

⁶⁸ HDA, SSZ, Zapisnik, str. 14. Iz edicije Hrvatski đaci, n. dj. str. 31., međutim, ne vidi se kakav je zahtjev Radić postavio. Tu se samo kaže da je Radić na upit predsjednika suda da ispriča što se dogodilo 15. i 16. listopada zatražio dopuštenje da čita i da je bio odbijen s obrazloženjem da se na raspravi na kojoj je optuženik nazočan "ne ima čitati".

⁶⁹ Misli se na Ugarsko-hrvatsku nagodbu.

⁷⁰ Te su riječi izazvale državnog odvjetnika da kaže "To nespada ovamo", a Radić mu je odgovorio "Neka se g. državni odvjetnik ne razl(j)učuje". Na to je državni odvjetnik zatražio od suca da ga uzme u zaštitu, pa je predsjednik suda rekao Radiću neka o tome ne govori (Isto, 15). U ediciji Hrvatski đaci, 33, govori se slično, iako opsežnije; ovdje je zapisano da je državni tužitelj rekao "mi ne pitamo, da li vi priznajete ustanove nagode ili ne". To je ponovio i predsjednik suda rekavši Radiću da nije pozvan da o tome raspravlja.

⁷¹ HDA, SSZ, Zapisnik, str. 15. Na ovom je mjestu predsjednik suda prekinuo Radića jer da to ne spada u raspravu. Radić je odgovorio da neće ništa govoriti i dodao "Ako mi ne dozvolite govoriti, ja ću šutiti, te takve rasprave sigurno nije nikada bilo niti će biti" (Hrvatski đaci, 53).

⁷² Hrvatski đaci, n. dj. str. 33. U svom iskazu pred sudom optuženi Zvonimir Pajk je rekao da je Radić 14. X. 1895. govorio kako se mora tako dugo stajati pod slavolukom ispred Glavnog kolodvora dok policija ne skinje mađarsku zastavu, ali taj prijedlog nije bio prihvaćen (HDA, Zapisnik, 80).

sudioniku bile određene i da ih je on i izvršio; dodao je da je u spaljivanju zastave sudjelovalo oko 60 studenata odjevenih u "gali" (trideset na početku povorke, a trideset na kraju) te oko 3 do 4 puta više studenata odjevenih u svečana građanska odijela. Naveo je i uzvike koje su studenti izrekli prigodom spaljivanja zastave.

Htio je zatim iznijeti svoje primjedbe na optužnicu podsjetivši da mu je to bilo omogućeno za vrijeme suđenja u Petrinji, ali mu to predsjednik suda opet nije dopustio. Štoviše, upozorio je Radića da se njegov iskaz ne slaže s Vidrićevim nastojeći da čuje tko je od sudionika imao koju zadaću. Na to je Radić odgovorio "da je na universi toliko kolegijalnosti, toliko poštenja, da nitko nije pazio, tko je kraj njega, za to da ga može denuncirati. Svi smo zato, da je lojalnost ili bezuvjetna ili da je nema, a demonstracija nije bila proti nego za lojalnost, što se vidi odatle, što smo mi demonstrirali za boravka Njegova Veličanstva; pred licem Njeg. Veličanstva, velim vam, ja ne bih demonstrirao."⁷³

Radićev iskaz završen je pitanjem državnog tužitelja o tome tko je bio predsjednik studentske skupštine podsjećajući da je u istrazi Radić priznao da je on bio "spontani" predsjednik. Na to je Radić odgovorio da institut spontanog predsjednika ne postoji, a da on nije bio izabrani predsjednik.

Radić je ostao u sudnici toga prvog dana rasprave i do kraja dopodne i u popodnevnom njezinu tijeku.⁷⁴ Uključio se, bez dopuštenja suda, u raspravu za vrijeme iskaza drugih optuženika (Đ. Balaška, J. Červara, A. Dabčevića), objašnjavajući neke detalje sa studentskih skupština. Kada se kasnije (u vrijeme iskaza G. Kneževića i F. Papratovića) opet sam uključio u raspravu, pokušavši komentirati suđenje i riječi državnog tužitelja, razljutio je predsjednika suda, a i državnog tužitelja, pa mu je predsjednik suda "podijelio ukor" zaprijetivši da će ga isključiti iz sudnice.⁷⁵

No, kada je sljedećeg dana rasprave, tj. 12. studenoga, odmah na početku, Radić počeo ispitivati svjedoke optužbe - nadzornika gradske straže i stražare, i rekao "da je jučer izvolilo kazati slavno predsjedništvo, da je to sasvim nuzgredna stvar, da li je občinstvo odobravalo spaljenje magjarske zastave ili ne, a danas se o tome razpravlja i tomu se polaže važnost. To je obnova španjolske inkvizicije" - bio je isključen iz daljnjeg tijeka te glavne sudske rasprave. Budući da je zbog toga protestirao, dobio je još i tri dana zatvora.⁷⁶ Ta je kazna, uz kažnjavanje zbog kolektivnog istupa optuženika prvog dana suđenja⁷⁷, ostala važiti sve do kraja sudske procesa unatoč tome što su njegovi suoptuženici i branitelj Mazzura tražili od suda da se ona Radiću ukine.⁷⁸

⁷³ Hrvatski đaci, 36. Tada je predsjednik suda naglasio da su studenti demonstrirali "Pred licem Njeg. Veličanstva", ali se Radić suprotstavio rekavši da to nije bilo tako jer su studenti uzviknuli "Živio hrvatski kralj Franjo Josip I.", "Slava Jelačiću", a tek je treći uzvik bio "Abzug Magjari", pa taj redosljed govori o lojalnosti hrvatskom kralju. I u spomenutom Zapisniku je slično zabilježeno, ali je i Radićev iskaz skraćen.

⁷⁴ Zatražio je oko podneva da sudпусти preslušane optuženike koji su bili u sudske zatvoru - na ručak "pošto dobivamo jelo između 12 i 1 sata". Predsjednik suda to nije odmah htio dopustiti opravdavajući se da je dao polusatnu pauzu oko 10 sati. No, Radić se nije dao zbuniti i rekao je da je 28 optuženika u sudske zatvoru; predsjednik suda je ipak na kraju pristao dati kratki odmor kako bi ti optuženici mogli ručati (HDA, SSZ, Zapisnik, str. 35; Hrvatski đaci, 57, ne spominje to posljednje dopuštenje).

⁷⁵ Hrvatski đaci, 59 i 97.

⁷⁶ Isto, 120 i 121. S. Radić, Moj politički, str. 62, kaže da je presuda proglašena 19. studenoga 1895.

⁷⁷ Vidi bitij, 55 i 65.

⁷⁸ HDA, SSZ, Zapisnik, str. 85 i d.

Sudska presuda pročitana je 16. studenoga 1895. u sudnici, u nazočnosti svih branitelja optuženih. Kako optuženici nisu više smjeli biti u sudnici, presuda im je pročitana, uza zapisnik, u zatvoru. Oslobođena su samo 4 optuženika.⁷⁹ Radić je kažnjen najviše od svih: bio je osuđen na šest mjeseci stroga zatvora. Svi su osuđenici solidarno morali snositi "troškove kaznenog postupka, a one ovrhe kazni svaki za sebe".⁸⁰ Kazna je bila oštra, pogotovo ako se uzme u obzir da je za svih pedeset osuđenika, bez istražnog zatvora, kazna iznosila 12 godina i tri mjeseca. Ni pojedinačne kazne nisu bile blage, pogotovo ako se uzme u obzir da su brojni studenti izgubili pravo studiranja na Zagrebačkom sveučilištu.⁸¹ Ovdje valja istaknuti da je sve osuđenike uz to sve dok je trajala Austro-Ugarska, ta osuda označavala nepodobnima za postojeći režim; mnogi su od njih ostali politički oporbenjaci; tu tvrdnju u punoj mjeri potvrđuje odnos režima spram Radića, o čemu će kasnije biti više riječi.

U "Razlozima" presude sud je naveo da su svi osuđenici priznali kako su, iako formalno nisu svi bili nazočni skupštinama 15. i 16. listopada 1895., na kojima se donosila odluka, naknadno odobrili spaljivanje mađarske trobojnice, pa im je to uračunano u otegotnu okolnost; olakotnom okolnošću sud je ocijenio neporočnost 48 osuđenika. Za Radića su suci naveli da je on "Kod stvaranja rečenog zaključka vodio ... prema vlastitom priznanju glavnu riječ", pa je to, uz ranije sudske kazne zbog njegove političke djelatnosti i njegovo isticanje kao govornika na spomenutim skupštinama, utjecalo na visinu odmjerene kazne. U olakotne okolnosti suci su Radiću, kao i ostalim osuđenima, ubrojili priznanje čina. Međutim, ni u presudi, kao ni u optužnici, pa ni tijekom glavne sudske rasprave Radić nije apostrofirao kao glavni organizator toga studentskog prosvjeda.⁸²

Oštrina kazne potvrđena je i odbijanjem zahtjeva branitelja dr. I. Ružića da se svi osuđenici puste iz zatvora do pravomoćnosti osude, a također i najavom državnog tužitelja da će se žaliti na visinu najmanje kazne zato što je za takva djela kakvo su učinili studenti predviđena kazna od 3 do 6 mjeseci zatvora.⁸³

⁷⁹ U tijeku rasprave državni je tužitelj odustao od tužbe protiv studenata prava Milivoja Milića (iz Kotora) i Roberta Wolheima (iz Nove Gradiške), a suci su oslobodili još Svetozara Predojevića (iz Križevaca) i Samuela Steinera (iz Zagreba) - zato što se utvrdilo da nisu sudjelovali u spaljivanju zastave. I. Frank je oslobođen optužbi za događaje oko pravoslavne crkvene općine (14. listopada). U ediciji Hrvatski daci, 284, navodi se da je od optužbe protiv I. Franka odustao državni tužitelj.

⁸⁰ HDA, SSZ, Kz 14581/1091-95/1895., neovjerovljeni prijepis presude br. 13014 kz od 16. XI. 1895., pisan rukom, tintom, uz naznaku - za potpis - prezimena predsjednika suda i perovode. Valja napomenuti da u tako sačuvanom primjerku presude nisu navedeni "Razlozi", odnosno objašnjenja sudske odluke o kaznama (navedeno je samo "Razlozi! Ostala izpustivši"). Nasuprot tome u spomenutoj ediciji Hrvatski daci, str. 280-285, "Razlozi" su navedeni, pa se još kaže da ih je pročitao predsjednik suda.

⁸¹ Jedan je osuđenik kažnjen sa 5 mjeseci (već osuđivani Đ. Balaško), šestorica su kažnjena sa po 4 mjeseca (M. Dörwald, O. Hadžić, V. Vidrić, J. Šikutrić, V. i I. Frank), 28-orica sa po 3 mjeseca (I. Dobžanski, A. Fabrio, D. Fabris, J. Heneberg, M. Hren, F. pl. Jakša, M. Krištof, M. Krleža, G. Knežević, M. Metelka, M. Remetin, S. Šiletić, M. Vedriš, F. Urbany, L. Karan, Ž. Bertić, S. Car-Kurjan, J. Dostal, S. Kajba, S. Korporić, J. Krnjak, R. Maričić, K. Momirović, F. Papratović, Z. Pajk, I. Stemberger, V. Tomić i K. Fibić) i 14-orica sa po 2 mjeseca strogoga zatvora (J. Červar, A. Dabčević, Z. Maravić, I. Divković, J. Belavić, F. Bronzini, Ž. Hacker, A. Horvat, I. Janković, M. Heimerl, F. Poljak, V. Špiler, F. Kalabar - ali 20. XI. 1895. i Z. Vukelić).

⁸² Hrvatski daci, str. 276-286.; HDA, SSZ, Kz 14581/1091-95/1895. tadašnji prijepis presude Sudbenog stola u Zagrebu od 16. X. 1895.

⁸³ Sud je dao mogućnost braniteljima da se žale na presudu u roku osam dana; oni su izjavili da će žalbe podni-

Već 22. studenoga 1895. 24-orica osuđenika, a među njima i Radić, upućeni su na izdržavanje kazne u Bjelovar.⁸⁴ Radić je bio odvojen od drugih tijekom prva četiri mjeseca, ali ostali uvjeti zatvorskog života nisu se razlikovali u odnosu na druge osuđenike. Svi su imali priliku koristiti se bibliotekom i učiti; u tome im je izišao u susret upravitelj zatvora, ali po naputku nadređenih vlasti.⁸⁵ Radić je tu mogućnost iskoristio u punoj mjeri, pa je naučio francuski; uz to dopisivao se s rodbinom i prijateljima, a kad je ostao sam i s oslobođenim svojim sudrugovima.⁸⁶ Oštri obračun režima s buntovnim studentima kao dijela hrvatske oporbe nije se očitovao samo u zatvorskim kaznama. Ubrzo su slijedile i druge kazne studentima, ali i drugima koji su bili upleteni u taj događaj, što je još više potvrdilo već od početka jasnu namjeru režima da se politički obračuna s takvom manifestacijom nezadovoljstva protiv mađarizacije.⁸⁷ Osuđeni studenti su bili "relegirani" ili na dva i više semestara na Zagrebačkom sveučilištu, ili čak "za uvijek". Ujedno su izgubili pravo studiranja u Pešti. Zato su morali nakon izdržane kazne otići na studij u Prag ili Beč; tek neki od njih nastavili su studij u Zagrebu.⁸⁸ Radić je u tom pogledu bio

jeti u roku 3 dana. Dr. Josip Frank, otac Ivana i Vladimira, izjavio je da se neće žaliti na visinu kazne. Državni tužitelj je odmah odbacio zahtjev dr. Ružića o puštanju osuđenika s obrazloženjem da to može učiniti samo "posebni senat". Nakon zatvorena vijećanja tužiteljstvo je mišljenje prihvatio i sud (Hrvatski djaci, 285/286.).

⁸⁴ HDA, PRZV 6 - 14, K br. 4777/1895., dopis br. 5486 Pr od 22. XI. 1895. velikog župana bjelovarsko-križevačke županije dr. Milutina Kukuljević-Bassani Sakcinski banu u Zagreb. Veliki župan je naglasio da su osuđenici smješteni u uze Sudbenog stola, da su od vlaka do zatvora provedeni "nuzgrednim ulicama". Naveo je da su među osuđenim dvojica svršeni pravnici (Balaško i Krištof); da su 18-orica studenti prava i to: petorica IV. godine (Vidrić, Radić, Remetin, Urbani, V. Frank), šestorica III. godine (Hadžić, Fabio, Fabris, Knežević, Karan, Krleža), jedan student II godine (Hren), šestorica I. godine (Divković, I. Frank, Kalabar, Červar, Dobžanski, Marović). Četvorica su bili studenti filozofije (Heneberg, Jakša, Metelka i Dabčević). Jedini od njih Radić je izjavio da će nakon kazne ići studirati u Rusiju, a svi ostali u Beč. S. Radić je u spomenutim Praškim zapisima, n. dj., str. 159, napisao da je u kotarski zatvor u Bjelovaru odveden 51 osuđenik, a u članku Moj politički, n. dj., 62, da su svi "nekako pred Božić" noću bili prevezeni u Bjelovar. Međutim, u pismu M. Dvoržakovoj (sredinom prosinca 1895.) napisao je Radić da su u Bjelovar u zatvor stigla devetorica njegovih drugova (ali ne spominje njihova imena) koji su nastupili kaznu u Zagrebu 26. XI. 1895. i koji su zatražili da ih se prebaci u Bjelovar (B. Krizman, Korespondencija, 162). To potvrđuje i dopis koji je veliki župan Kukuljević-Sakcinski napisao Khuenu 28. II. 1896., a koji se također čuva u HDA, PRZV 6 - 14 K 4777/1895., vidi se da su vjerojatno potkraj prosinca 1895. ili u siječnju 1896., u taj zatvor dovedeni još Fibić, Dostal, Bertić, Heimerl, Poljak, Hacker, Car-Kurjan, Šikutrić, Dörwald, Tomić, Korporić, Krnjak, Maričić, Horvat, Momirović i Papratović. U listu "Obzor", 22. XI. 1895., str. 1, iznesen je podatak da su odvedeni u Bjelovar oni koji su bili u uzama Sudbenog stola, osim Dörwalda, Šikutrića, Šiletica i Vedriša, koji su porijeklom iz bjelovarskoga kraja.

⁸⁵ O tome je Hrvatski sabor izvijestio predstojnik odjela za unutrašnje poslove u Zemaljskoj vladi za Hrvatsku i Slavoniju Vjekoslav Klein. Bilo je to na 133. sjednici održanoj 22. XI. 1895. Usp. Stenografski zapisnici, n. dj. str. 2659-2660.

⁸⁶ Tako sa Š. Mazzurom, M. Dvoržakovom, bratom Antunom i Ivanom Radićem, sinovcem Pavlom Radićem, Ivom Dobžanskim, Milanom Heimerlom, Svetimirom Korporićem, Milanom Krištofom (B. Krizman, Korespondencija, 158 do 190).

⁸⁷ U povodu spaljivanja mađarske trobojnice, a zato što je omogućio nabavu "studentske gale", morao je dati ostavku i otići u mirovinu I. Kršnjavi; formalno je ostavka provedena potkraj ožujka 1896. Rektor Sveučilišta dr. Spevec, međutim, ostao je i dalje na funkciji, čini se, zagovorom veoma utjecajnih osoba. O tom više u: I. Kršnjavi, Zapisci, 96 i d. Nekoliko godina kasnije predsjednik suda A. Rakodczay postao je hrvatskim banom (1907.-1908.).

⁸⁸ Tako su A. Horvat, F. Papratović relegirani 2 semestra, M. Vedriš i J. Belović 4 semestra, V. Tomić - za uvijek, dok su E. Remetin i S. Predojević kažnjeni ukorom rektora (HDA, PRZV, 6 - 14 K. br. 4777/1895.). Nema podataka kako su prošli drugi studenti.

kažnjen više od drugih. Kako je već rečeno, on je već bio isključen sa Zagrebačkog sveučilišta, a zatim sa svih sveučilišta u austrijskom dijelu Carevine, pa sada više nije imao mogućnosti studiranja na teritoriju Austro-Ugarske uopće. Zato se odlučio na put u Rusiju u nadi da će tamo završiti studij.⁸⁹

Političko reagiranje hrvatske oporbe na taj obračun režima sa studentima počelo je odmah nakon spaljivanja mađarske trobojnice, nastavilo se u vrijeme istražnog postupka i sudskog procesa ali i godinama nakon toga. Osim što se o tome pisalo u novinama, pokrenuta je i rasprava u Hrvatskom saboru.⁹⁰

Ovdje ćemo još kratko navesti nekoliko podataka o tome kakvo je bilo političko reagiranje u vrijeme kad su osuđenici izdržali odmjerene kazne i kad su napuštali zatvor i Bjelovar. Hrvatska je oporba izražavala svoju solidarnost s kažnjenim studentima, a režim je što političkim sredstvima što nasiljem pokušao spriječiti te manifestacije. Gradani Bjelovara i okolnih mjesta, a zatim i građani Zagreba, kako pojedinci tako i veće skupine, na poticaj oporbenih političara, kažnjenim su studentima kad su izlazili iz zatvora izražavali podršku i poštovanje. Štoviše, u Zagrebu je "svaki iz belovarskih uza odpušteni djak dočekan...po ovećem broju občinstva iz nižih slojeva sa raznim ovacijama, koje su se nekoliko puta izrodile ne samo u poveće izgrede, nego i u napadaj na ovdašnju gradsku policiju, čime se je ne malo poremetio red i mir".⁹¹ Zbog toga su vlasti od bana do najniže razine pod svaku cijenu to nastojale spriječiti.⁹² U političkim reagiranjima nakon izlaska iz zatvora Radić je dobio posebno mjesto. Kako je on jedini bio kažnjen sa 6 mjeseci zatvora i vlasti i hrvatska oporba su se mogle duže pripremati za njegov izlazak iz zatvora.⁹³ Vlasti su, naime, očekivale da će manifestacije potpore Radiću biti još snažnije nego za druge studente, pa su razradile posebne mjere kako bi ih spriječile; naročito su se osigurale da ne bi došao u Zagreb, iz kojeg je bio izagnan još 1891. godine.⁹⁴ Po nalogu spomenuta velikog župana Kukuljevića, Radić je, kad mu je istekla puna šestomjesečna kazna, u

⁸⁹ S. Radić, *Moj politički*, 62.

⁹⁰ Zbog prostora i naslovljene teme ovom prigodom nećemo ulaziti u tijek toga političkog reagiranja. O događaju i o obračunu režima sa studentima pisao je sav tadašnji tisak ne samo u Zagrebu nego i izvan Hrvatske. O raspravama u Hrvatskom saboru, u kojima su se istupali Erazmo Barčić, Josip Frank, Eugen Kumičić, itd. - sa strane hrvatske oporbe, te kao njavažniji sa strane režima Khuen Hedervary, vidi: *Stenografički zapisnici*, n. dj. Sve bi te izvore valjalo istražiti i interpretirati.

⁹¹ HDA, PRZV 6 - 14 K 4777/1895., dopis Predsjedništva Zemaljske vlade u Zagrebu br. 1413 Pr od 29. III. 1896 upućen velikom županu u Bjelovar, Odjelu za pravosude Zemaljske vlade, te zagrebačkom gradonačelniku Mošinskom.

⁹² Isto. O tome ima niz spisa koje ovom prilikom nećemo posebno isticati.

⁹³ Potvrđuje to i pismo Lava Mazzure, sina odvjetnika Š. Mazzure, S. Radiću u zatvor upućeno iz Zagreba 25. III. 1896.; L. Mazzura je napisao da je njegov otac saznao kako se vlasti spremaju da Radića nakon izdržane kazne "pod pratnjom žandara 'per šub'", odvedu u rodno mjesto, pa ga je upozorio "ne izvrgavaj se pogibelji da budeš opet odsudjen (što oni gore i žele), već se podaj sudbini". Na kraju je L. M. još dodao da se slično sprema i V. Tomiću, pa je zamolio Radića da ovoga o tome obavijesti.

⁹⁴ U Bjelovar je 15. svibnja 1895. redarstveni činovnik Stanislavljević iz Zagreba donio dopis gradskog poglavara, u kojem je navedeno da je Radić izgnan iz Zagreba, pa je u vezi s tim zatraženo da ga se "pod sigurnom pratnjom" otpremi preko Čazme, Tvrdje Ivanić i Brega u zavičajnu općinu Martinska ves, te da se njegov odlazak iz zatvora čuva kao stroga tajna (HDA, PRZV, K br. 4777/1895., dopis v. župana Kukuljevića banu Khuenu od 18. svibnja 1896.). B. Krizman, *Korespondencija*, 190, objavio je dopis Gradskog poglavara u Zagrebu od 15. V. 1895. br. 15618-1896. /III, koji je potpisao F. Zorac u ime gradskog načelnika; u tom se dopisu obavješćuje pravnik S. Radić u Bjelovaru da je izgnan iz Zagreba presudom Gradskog poglavara od 30.

jutro 16. svibnja 1895. bio "otpraćen" preko Narte, Čazme, Tvrđje Ivanić do Dubravčaka lijevog gdje je kasno po podne tog dana predan kotarskom pristavu, a zatim kotarskom predstojniku iz Siska; tek ga je ovaj posljednji, uz posebnu potvrdu, pustio na slobodu.⁹⁵ Radić se pokušao oduprijeti takvoj "pratnji", pa je "bio odnešen" u zatvorenu kočiju koja ga je čekala u dvorištu Sudbenog stola u Bjelovaru.⁹⁶ Putovanje je, vjerojatno zahvaljujući svim poduzetim mjerama, prošlo uglavnom po zamisli vlasti; Radić je "otpraćen" uz policijsku pratnju i nadzor oružnika i upravnih činovnika, iako je zapravo tog dana trebao biti slobodan čovjek.⁹⁷

5.

Nakon puštanja iz bjelovarskog zatvora Radić je za režim "zloglasna osoba" i od tada nadalje stalno je pod strogim nadzorom upravnih vlasti, policije i oružnika. Uhićuju ga ne samo redarstvenici nego i upravni činovnici, pišu o njemu brojne izvještaje i tako zapravo još pomažu njegovoj popularnosti i afirmaciji oporbena političara. O tome ćemo navesti samo nekoliko primjera. Tako je već 19. svibnja 1895. kotarski predstojnik iz Čazme izvijestio velikog župana Kukuljevića da je Radić bio u Čazmi 17. svibnja i tom prigodom došlo je do manifestacija u njegovu čast. Zbog toga su bili uhićeni "demonstranti", a veliki je župan naredio podređenim činovnicima da poduzmu sve mjere kako Radić ne bi više dolazio na teritorij bjelovarsko-križevačke županije; naredio je da ga pod strogom pratnjom "isprate" ako bi ipak došao, ili da ga

travnja 1890., koju je presudu potvrdila i Zemaljska vlada 2. travnja 1891. Dopis mu se dostavlja zato da ne bi mogao govoriti kako nije bio upoznat s presudom Gradskog poglavarstva; u slučaju da ipak dođe u Zagreb imat će posljedica po kaznenom zakonu.

⁹⁵ Na tom putu dočekala ih je u Narti oružnička patrola sa zadaćom da zaustavi eventualnu "privatnu pratnju", u Dabcima iza Čazme čekala je nova oružnička ophodnja s istom zadaćom, a poslana su i dva oružnika da budu nazočni u Dubravčaku lijevom, cilju putovanja. Na kraju je kotarski predstojnik iz Siska morao potpisati i ovjericu uredskim pečatom potvrdu da je preuzeo Radića od pratnje iz Bjelovara. S. Radić, *Moj politički, n. dj.*, str. 62, piše da je 19. svibnja 1895. "odveden pod jakom oružničkom pratnjom" iz Bjelovara u svoju "zavičajnu općinu".

⁹⁶ S njim je u kočiju sjeo redarstveni povjerenik Nikola Kundak, dok se uz kočijaša smjestio gradski stražmeštar Prevarek, obučen u civilno odijelo. Kundak je 18. V. napisao opširno izvješće o tom putu i uputio ga v. županu; to je izvješće v. župan uputio Khuenu u Zagreb. Kundak je opisao tijek tog putovanja i rekao da ih je na ulazu u Nartu dočekao kotarski predstojnik iz Bjelovara u namjeri da intervenira ako bi bilo potrebno; isto to je učinio u mjestu Dabci, gdje su u jednoj seljačkoj kući ručali, kotarski pristav iz Čazme; na isti način ih je čekao u Ivanić Tvrđji kotarski upravitelj iz Čazme, te u mjestu Bregi kotarski predstojnik iz Dugog sela. Nadalje je Kundak napisao da ih je pri ulazu u Tvrđju Ivanić čekao Radićev brat, koji je predao kitu cvijeća "od nekih rođakinja iz Ivanić Tvrđje".

⁹⁷ V. župan Kukuljević je naredio da se u 3 sata u jutro 16. V. 1895. posebna oružnička patrola pošalje u Rovište kako bi se spriječio eventualni dolazak manifestanata iz Križevaca ili Zagreba u Bjelovar. Tom organizacijom puta izbjegao je i da Radića odveze njegov brat koji je po njega došao seljačkim kolima iz Trebarjeva, da ga narodni zastupnik u Hrvatskom saboru Grdenić počasti u Križevcima, kao i da se spriječe manifestacije duž puta. Vrijedi dodati da je v. župan Kukuljević tražio od gradskog načelnika u Bjelovaru da troškove te pratnje naplati u Zagrebu kao i da je tražio potvrdu kotarskog predstojnika iz Siska "o preuzeću" Radića (Vidi bilj. 89). Tijekom lipnja iste godine Kukuljević je tražio od Zemaljske vlade 39 forinti za troškove "praćenja" Radića u zavičajnu općinu, pa ga je ona 27. srpnja uputila da taj novac traži od Gradskog poglavarstva u Zagrebu (HDA, PRZV, 6 - 14 K 4777/1895).

uhite.⁹⁸

Nadzor organa vlasti nad Radićem bio je na neko vrijeme prekinut - kada je u početku lipnja 1896. otišao u Rusiju, gdje se zadržao oko pet mjeseci.⁹⁹ No, čim se vratio - opet je sve krenulo iz početka.¹⁰⁰ Čini se, da je u svibnju 1896. i Zemaljska vlada u Zagrebu uputila podređene činovnike po Hrvatskoj u postupak spram Radića, tj. naredila da ga uhite ako bude dolazio; to proizlazi iz izvješća koje je već spomenuti veliki župan Kukuljević uputio banu u Zagreb 2. studenoga 1896. Kukuljević je naveo da je dobio obavijest iz Koprivnice da je Radić bio u tome mjestu te "obćio ondje sa opozicionalnim elementima" agitirajući za predstojeće izbore za Sabor. No, nije javno istupao i zato nije mogao biti uhićen. Kada se vratio i drugi put boravio u kutinskom kotaru, uhićen je po nalogu jednoga općinskog bilježnika.¹⁰¹ Tom prigodom veliki je župan izrazio svoje mišljenje o Radiću i naglasio da je on kadar svašta učiniti, a kao argument je naveo da je "isti radi poznatih zagrebačkih škandala bio kao glavni pokretač najstrožijim zatvorom od 6 mjeseci kažnjen, pa da je Radić osoba takova kojoj ništa sveto nije". Zato je predložio da se Radiću treba zabraniti putovanje izvan njegova zavičajnoga mjesta.¹⁰² Predsjedništvo Zemaljske vlade pisalo je velikom županu u Zagrebu 6. ožujka 1897. upozoravajući ga da se "fanatični agitator" S. Radić pojavio i u Kostajnici, gdje je održao "socijalističku skupštinu, koja se sastojala iz radnika i seljaka iz obližnjeg mjesta Majura" na kojoj je istaknuo "da je Hrvat dušom i tielom, nu da nije pristaša ni Ante Starčevića ni Rukavine, već da on stupa na mjesto nezaboravnog mučenika Kvaternika, koji je za svoje osvjedočenje kod Rakovice životom platio".¹⁰³

⁹⁸ Isto, dopis velikog župana Kukuljevića banu Khuenu Hedervaryiju br. 2994 Pr od 21. V. 1896. V. župan nije propustio naglasiti da do demonstracija ne bi bilo došlo da u Čazmi postoji "brzojavni ured" preko kojeg bi kotarska oblast iz Siska mogla izvijestiti predstojnika u Čazmi da Radić dolazi, pa bi se mogli bili unaprijed osigurati red i mir.

⁹⁹ S. Radić, *Moj politički*, str. 62/63. Međutim, u pismu upućenom Š. Mazzuri u Zagreb (koji mu je novčano pomogao kad je izlazio iz bjelovarskog zatvora) iz Moskve od 18. VII. 1896. Radić piše da mu je prvi dan boravka u Moskvi bio 30. V. 1896. (B. Krizman, *Korespondencija*, 208).

¹⁰⁰ S. Radić, *Moj politički*, str. 62/63. Tu Radić kaže da su mu pomoć za putovanje donijele u Trebarjevo "punica i žena dra Rakodczaya, tadašnjega predsjednika sudbenoga stola u Zagrebu koji nas je onako strogo osudio radi spaljenja madjarske zastave".

¹⁰¹ O tom uhićenju podnio je interpelaciju na 150. sjednici Hrvatskog sabora 7. prosinca 1896. dr. Josip Frank iznijevši da je potkraj listopada te godine Radić sa svojim prijateljem Stiićem došao agitirati u izborni kotar u Popovaču i Kutinu. U Kutini ga je dao uhititi općinski bilježnik iz Popovače Ilija Radosavac. Radić se opirao uhićenju tražeći službeni nalog; silom je odveden u kotarsko predstojništvo i ovdje zadržan nekoliko sati. Pušten je na nalog velikog župana. Kad je došao u Popovaču opet je bio uhićen i zadržan u pritvoru nekoliko sati - opet na nalog istoga spomenutog bilježnika. Nekoliko dana kasnije otišao je u Križevce odakle je odmah uz policijsku pratnju silom odveden u Vrbovec i smješten u zatvor. Odatle je drugi dan odveden u Dugo Selo i tu pušten (*Stenografički zapisnici*, n. dj., sv. V. - godina 1896./1897., Zagreb 1897., str. 3000-3003.). Vidi i B. Krizman, *Korespondencija*, 227, pismo križevačkoga gradonačelnika od 11. XI. 1896. upućeno kotarskoj oblasti u Sisak i popratni dopis spomenute oblasti upućen S. Radiću u Trebarjevo desno.

¹⁰² HDA, PRZV 6 - 14 K 4777/1895, dopis kotarskog predstojnika iz Koprivnice br. 20 Pr 1896. od 22. X. 1895. upućen velikom županu u Bjelovar i dopis velikog župana iz Bjelovara br. 5632 Pr. upućen 2. XI. 1896. banu u Zagreb.

¹⁰³ Isto, dopis bez br. od 6. III. 1897.

Kako je Radić potkraj siječnja 1897. otišao u Pariz na daljnje školovanje, na neko je vrijeme preostao i strogi nadzor khuenovskog režima nad njegovim kretanjem i djelovanjem. Može se pretpostaviti da je bio praćen kad je potkraj 1898. četiri mjeseca boravio u Trebarjevu, ali za sada nema sačuvanih ili dostupnih podataka o tome. Ponovno je bio podvrgnut strogoj prismotri policije i upravnih vlasti kad je nakon završena školovanja u Parizu i kratka boravka u Pragu, iz kojeg je bio policijski izgnan, stigao ljeti 1900. u Zemun, a zatim početkom 1901. u češko selo Končanica pokraj Daruvara. Dok je boravio u Zemunu, demonstrirao je protiv poslovanja željeznica na mađarskom jeziku, pa je bio optužen pred sudom u Mitrovici i kasnije, 1903., osuđen na mjesec dana strogoga zatvora.¹⁰⁴ U jesen 1901., u vrijeme izborne agitacije za novi saziv Hrvatskog sabora, zato što je seljake u podravskim selima savjetovao da glasuju za oporbu bio je opet zatvoren; o tom zatvoru i duljini njegova trajanja nema dostupnih ili sačuvanih podataka.¹⁰⁵

Pozornost upravnih organa vlasti i suda ponovno je izazvao kad je u Sisku u proljeće 1902. u tiskari Janka Dujaka tiskana njegova brošura s naslovom "Kako ćemo iz našeg zla u dobro". Na poticaj kotarskog predstojnika u Sisku Metela baruna Ožegovića, koji je dobio punu potporu Zemaljske vlade u Zagrebu, sva su državna odvjetništva u Hrvatskoj obaviještena da je brošuru "sastavio...poznati prevratnik Stjepan Radić" i da se njezinim sadržajem nastoji "razdraživati na mržnju i prezir proti...njegove Preuzvišenosti bana, proti ustavu i zakonsko poznatim uredbama navlastito proti ozakonjenoj u Ugarskoj instituciji civilnog braka" te uopće "nastoji ... poticati na mržnju proti magjarskoj narodnosti".¹⁰⁶ Revni je činovnik M. Ožegović dao zaplijeniti primjerke brošure pronađene u tiskari J. Dujaka, a tek nakon toga je brošura zabranjena sudskom presudom 31. svibnja 1902. u Sudbenom stolu u Petrinji.¹⁰⁷

Radić osobno tada nije bio kažnjen, a ovaj primjer samo pokazuje da je i nadalje bio pod prismotrom kao i to da je režim nastojao pod svaku cijenu spriječiti njegovo političko djelovanje. Polovicom 1902. Radić se smjestio u Zagrebu, gdje je opet bio pod stalnim nadzorom policije i upravnih organa vlasti, to više što je sada obavljao dužnost tajnika "hrvatske ujedinjene opozicije".¹⁰⁸

¹⁰⁴ B. Krizman, Korespondencija, 33. Na i. mj. str. 397-401 su objavljena pisma odvjetnika Bože Vinkovića iz Karlovca upućena Radiću 24. I., 2. i 7. II. 1903. - iz kojih se vidi da je bilo zamišljeno da se za raspravu u Mitrovici okupi 10 odvjetnika koji bi branili Radića; no, do toga nije došlo jer ih se nije moglo toliko skupiti. Čini se, da je Radića branio u Mitrovici dr. Radačić iz Zemuna, a i da se o toj kazni raspravljalo početkom 1904. (Pismo dr. Radačića od 6. II. 1903. i pismo Ž. Bertića od 9. II. 1904., na i. mj. 399/400 i 416/417). Kazna iz Mitrovice još nije bila pravomoćna u vrijeme novoga suđenja Radiću u ljeto 1903. u Zagrebu, a spominje se u Optužnici od 18. VII. i Presudi od 14. VIII. 1903. - o čemu će dalje biti riječi u ovom tekstu.

¹⁰⁵ S. Radić, Moj politički, n. dj., str. 66/67.

¹⁰⁶ HDA, DN, II 66/1902., br. 77 Prs/11 1902., dopis Državnog nadodvjetništva br. 328 pr od 30. V. 1902. Ovdje se nalazi čitav niz spisa o tom slučaju od izvješća M. Ožegovića br. 25 pr od 30. V. 1902. o zapljeni u tiskari (koja je izvedena na temelju brzojava iz Zagreba 29. V.) do spisa Državnog odvjetništva u Petrinji i Osijeku itd.

¹⁰⁷ Isto. Brošura je tiskana u 10.000 primjeraka koji su uglavnom prije zapljene i zabrane raspačani na razne adrese. U tiskari je zaplijenjeno 3000 primjeraka. J. Dujak se žalio banu Khuenu na Ožegovićev postupak i na zabranu, ali po svoj prilici nije ništa postigao.

¹⁰⁸ S. Radić, Moj politički, str. 63-66.

6.

U Zagrebu je ubrzo opet uhićen i izveden pred sud. Dogodilo se to u vrijeme protusrpskih demonstracija početkom rujna 1902., u povodu članka Nikole Stojanovića "Srbi i Hrvati" objavljenog u "Srpskom književnom glasniku" u Beogradu, a zatim pretiskanog u listu "Srbobran" u Zagrebu, kojim se negiralo Hrvatima pravo da se iskazuju kao narod, te prijetilo žestokim obračunom.¹⁰⁹ Radić je 2. (na večer) i 3. (prije podne) rujna prosvjedovao protiv pokušaja oveće grupe "izgrednika" koji su htjeli uništiti trgovinu Srbina Emilijana Popovića, njegova susjeda u Prilazu.¹¹⁰ Braneći tog trgovca pozivao je okupljene da radije protestiraju protiv Mađara koji "gaze" zakon i pozivao ih da idu s njim na kolodvor "da skinemo nezakonite magjarske napise i da pokažemo svoju sviest magjarskim činovnikom, koji su baš nedavno naše djake u sred Zagreba namlatili".¹¹¹

Radić je pozivan nekoliko puta na saslušanje na policiju, ali tada nije sastavljan zapisnik o njegovim izjavama.¹¹² Tek je 8. rujna napisan prvi zapisnik, koji je Radić sam diktirao, što je kasnije na sudu ocijenjeno kao uvjerljivo priznanje čina za koji je optužen. Tada je dao opsežan prikaz zbivanja tijekom ta dva spomenuta dana.¹¹³ Poslije podne je pušten, vjerojatno jer još nije bilo naloga kako da se s njim postupi. Otišao je odmah k prijateljima na biskupsko imanje Prečec s namjerom da se odmori, a na večer toga istog dana došli su ga uhititi oružnici iz Božjakovine izvršavajući brzojavni nalog zagrebačkog redarstva.¹¹⁴ Predan je u istražni zatvor Sudbenog stola u Zagrebu u jutro 9. rujna. U istražnom je zatvoru kao okrivljenik dao iskaz 10. rujna, ponovivši sve što je rekao 8. rujna. Protiv njega je određen istražni zatvor i pokrenuta istraga zbog sumnje da je 2. na večer i 3. rujna tijekom dopodneva "na Prilazu razjarene izgrednike nastojao razdražiti, na neprijateljstva proti Magjarom" te zatim "nastojao nagovoriti tu razjarenu svjetinu na zlobno razaranje i oštećenje tudjega vlasništva i nakanio počinuti ovomjesnim magjarskim činovnikom i upravi...željeznice štetu od preko 100 kruna". To su bili glavni razlozi da je osumnjičen za "zločinstvo pokušano zavodjenja na zločinstvo javnog nasilja".¹¹⁵

¹⁰⁹ O tome više u: J. Horvat, *Politička, n. dj.*, 245 i d. Ž. Strižić je objavio u spomenutoj ediciji "Tako je Radić", n. dj., str., 101.-115, Radićeve odgovore na članak N. Stojanovića.

¹¹⁰ Radić je stanovao na broju 15, a Popović je imao trgovinu na broju 13.

¹¹¹ Ž. Strižić, *Tako je Radić, n. dj.*, Optužnica Državnog odvjetništva u Zagrebu br. a-29, br.I. 1273.-1902., str. 70.

¹¹² Na glavnoj raspravi koja se vodila 22. IX. 1902. Radić je iznio da je nekoliko puta bio pozivan na policiju od dana prvih demonstracija do 8. rujna. Rekao je i da je izvršena premetačina njegova stana, premda "g. Fučkar...nije imao naloga. Premetao je sve i uzeo je rukopise, koji se ništa ne tiču zaplijenjene brošure" (možda one tiskane u tiskari Dujak u Sisku ili druge tiskane u jesen 1902. s naslovom *Najjača stranka u Hrvatskoj*), koja je također bila zaplijenjena), (Zapisnik te glavne rasprave objavljen je također u: Ž. Strižić, *Tako je Radić*, str. 74 - 86, citat je sa str. 77).

¹¹³ Isto, str. 35-37. Tada je rekao da su ga okupljeni u noći 2. na 3. rujna htjeli napasti zbog njegove obrane trgovca Popovića, ali su ipak odustali kad su čuli da je Hrvat. No, 3. IX. prije podne, kad su demonstracije nastavljene i on jednako reagirao, htjeli su ga opet napasti, pa im je rekao da je sudjelovao u spaljivanju mađarske zastave, na što su demonstranti odustali od daljnjeg napada na njega. Tog je dana Radić ipak završio u policijskoj postaji na Zrinjvcu, ali nije zadržan. Na putu u Gornji grad napao ga je student Petris iz Istre, pa su obojica završili na policiji. Petris je kasnije uhićen, ali je nakon dva dana pritvora i saslušanja na sudu pušten.

¹¹⁴ Na istoj je raspravi Radić izjavio da su oružnici imali nalog za njegovo uhićenje. Tada je dodao da bi se bio odupirao uhićenju da oružnici nisu imali nalog. Istaknuo je da su oružnici spram njega "postupali baš franceski".

¹¹⁵ Ž. Strižić, *Tako je Radić, n. dj.*, str. 43.

Radić je na saslušanju prihvatio tu optužbu, ali je tražio da istraga bude što prije završena. Naglasio je da nije imao namjeru "podjarivati" protiv Mađara ili navoditi da učini štetu Mađarima ili željeznici. Njegove su namjere bile da svrati pozornost "na Magjarske oglase i napise za koje držim da se protive postojećim zakonom, a naročito državu pravnoj nagodi, koju sam u džepu nosio, te da ju svjetini protumačim. Da je mene svjetina poslušala, ja bi istu bio odveo na državni kolodvor, te bi bio ondje izveo demonstraciju o tome, da bi bio nekoliko napisa skinuo i zatim svjetinu odveo do Jelačićeva spomenika i time manifestirao slogu između Hrvata i Srba."¹¹⁶ Tijekom istrage saslušani su svjedoci, koji su opisali svoje viđenje događaja i Radićeva sudjelovanja u njima.¹¹⁷

Istraga je ubrzo bila gotova i državni odvjetnik Dragutin Gjuričić podigao je 16. rujna 1902. optužnicu protiv S. Radića pred Sudbenim stolom u Zagrebu i predložio da se na glavnu raspravu pozovu spomenuti svjedoci, da se pripreme spisi o Radićevim dotadašnjim kaznama te "svjedodžba", odnosno potvrda, o njegovu imovnu stanju.¹¹⁸ Tužitelj je u optužnici uz već ovdje spomenute "krivice" naveo u "Obrazloženju" i Radićevu obranu na saslušanjima. Dok je Radić priznao tužiteljeve "inkriminacije"¹¹⁹, odbio je njegovu interpretaciju motiva koji su ga pokretali da to učini i naglasio da nije imao namjeru nikoga "bilo razdražiti...na neprijateljstva proti Magjarom, bilo na zlobno razaranje vlasništva uprave kr.(aljevske) ug.(arske) državne željeznice na kolodvoru u Zagrebu".¹²⁰ Tu mu obranu tužitelj nije priznao, a usto je istaknuo da je "krivnja okrivljenog dovoljno dokazana njegovim priznanjem, koje se podudara sa izvidjenim okolnostima i iskazi svjedoka".¹²¹

Dvadesetog rujna Radiću je dostavljena optužnica i priopćeno mu je da će se glavna rasprava protiv njega održati 22. rujna "u tri satah poslie podne". Dopusštena mu je mogućnost, doduše u velikom vremenskom tjesnacu - jer je to imao učiniti u roku tri dana i to u pisanom obliku - da iznese državnom tužitelju prigovore protiv optužnice kao i da predloži druge svjedoke od onih navedenih u optužnici. Radić je tu mogućnost primio na znanje, ali nije imao "nikakove potrebne molbe".¹²²

Kao što je bilo i zakazano, glavna je rasprava počela 22. rujna 1902. u nazočnosti predsjednika Sudbenog stola Antuna Rottera i sudaca dr. Jovana Veličkovića i Alfreda Biskontinija,¹²³ držav-

¹¹⁶ Isto, 43-51. Tada je uhićen i Radićev stanodavac Antun Kontak, koji mu je bio otkazao stan odmah nakon demonstracija; i Kontak je dao svoj iskaz 10. rujna 1902. pod sumnjom da je nagovarao "svjetinu" protiv Srba. Nakon suočenja s Radićem 13. rujna 1902. on je bio pušten; vjerojatno mu je u tome pomogla Radićeva izjava da nije govorio protiv Srba.

¹¹⁷ Osim Kontak saslušani su još Andrija Koprić (stanovao u Prilazu 17), Berta Uhliš, kućna pomoćnica obitelji Radić, Pavle - Radićev sinovac, Stjepan Ugarković (Prilaz 24). Marija Radić je iskoristila pravo da kao Radićeva žena ne svjedoči. Sve te zapisnike objavio je Ž. Stržić, Tako je Radić, str. 45-61.

¹¹⁸ O optužnici vidi bilj. 111.

¹¹⁹ Među ostalim Radić je u komunikaciji s demonstrantima sam iznio da je on "onaj Radić, koji je spalio magjarsku zastavu" i nakon toga ih je pozvao da idu, zajedno s njim i njegovom ženom, na kolodvor.

¹²⁰ Optužnica od 16. IX. 1902. Vidi bilj. 111.

¹²¹ Isto.

¹²² Zapisnik od 20. IX. 1902., objavljen u: Ž. Stržić, Tako je Radić, str. 73.

¹²³ On je u spomenutom Zapisniku glavne rasprave naveden kao "privatni tužitelj", a u Zapisniku br. I 1011 - 1902. od 22. IX. 1902. "o viećanju ...vrhu glavne rasprave", objavljenom također u: Ž. Stržić, Tako je Radić, str. 87 - 89., ističe se da je on jedan od sudaca, po zvanju "viećnik sudbenog stola". Na i. mj. se kaže da je J. Veličković tajnik banskog stola.

nog odvjetnika D. Gjuričića, Radićeva branitelja dr. Marijana Derenčina i perovođe Ivana Vidačića. Na raspravu je Radić doveden iz istražnog zatvora.¹²⁴ Za razliku od sudskog procesa zbog spaljivanja mađarske trobojnice studenoga 1895., sudac Rotter je dopustio Radiću da svoju obranu izloži prilično iscrpno (govorio je jedan sat) i uglavnom ga nije prekidao; Radić je ponovio ono što je već rekao u istrazi. No, Radićeva se obrana nije sviđala državnom odvjetniku, a osobito njegove riječi "Braniti se od Magjara, to da je dužnost i pravo naše ustavno i političko naglašivano uvijek od 30 godina amo". Zatražio je da se zbog toga s rasprave isključi javnost. Iako se dr. Derenčin kao branitelj oštro tome suprotstavio s tvrdnjom da Radićeve riječi ne mogu izazvati pogibelj za javni red i mir, sud je, na zasebnoj svojoj sjednici, jednoglasno prihvatio tužiteljev prijedlog.¹²⁵

Nakon toga vodila se rasprava bez publike, osim "tri osobe, po optuženiku označene, te osobe u postupniku kaznenom navedene".¹²⁶ Predsjednik suda je zatim pozvao Radića da se "konciznije brani". Na to je Radić rekao da on nije postupao iz mržnje ili neprijateljstva spram Mađara nego "da on imade neke određene državno-pravne nazore, neki određeni program, pak da je i ovom zgodom naglašivao i naglasuje da je prva etapa njegova programa strogo izvršavanje nagodbenog zakona, koga da drži velikom stečevinom i sa sobom ga putujući nosi. Kad dodje u konflikt kaka, poziva se na taj zakon." Dodao je "da je on naglasivao uvijek, da su Hrvati etično, kulturno i po svemu isto, što i Srbi" objašnjavajući da to nije "srbofilstvo", nego princip, koji da on proteže na cijeli narod". Nadalje je pojasnio da se riječ "Magjari" ne odnosi na narod, nego na "činovnike na ugarskim državnim željeznicama, koji da su njega htjeli ubiti". Zatim je Radić naglasio da poticanje na mržnju prema drugom narodu nije i ne smije biti način djelovanja kulturnog čovjeka, a dakle ni njegov. Istaknuo je da piše osim na hrvatskom i na češkom, francuskom i ruskom jeziku - a svi njegovi napisi ne pozivaju ni na kakvu mržnju ili neprijateljstvo, nego pokazuju njegov politički program.¹²⁷

Umjesto saslušanja svjedoka na glavnoj su raspravi pročitani zapisnici s njihovim izjavama; pročitana je i sudska presuda Radiću u Petrinji iz 1893., te, umjesto svjedodžbe o ponašanju, izvješće zagrebačkog poglavarstva od 17. rujna 1902. godine.¹²⁸

Time je zaključen dokazni postupak, pa je riječ dobio državni tužitelj, koji je, unatoč konstataciji da je Radić "s jedne strane plemenito mislio - ne odobravajući izgrede proti Srbima i da je hotio učiniti da te izgrede ponešto ublaži", ostao pri svojim formulacijama iz optužnice. Zatim je iznio obranu Radićev odvjetnik dr. M. Derenčin, koji je upozorio na politički značaj Radićeva postupka, pa je ustvrdio da članci kaznenog zakonika na koji se tužitelj poziva ne mogu biti primjenjivi na istup njegova branjenika spram demonstrantima; pozvao je zatim suce da to

¹²⁴ Ž. Stržić, Tako je Radić, n. dj., 74 (Zapisnik g. rasprave od 22. IX. 1902.). Nema podataka o ličnostima koje su to spominju osim M. Derenčina, koji je bio jedan od branitelja u sudskom procesu zbog spaljivanja mađarske zastave 1895.

¹²⁵ Zapisnik br. I 1011 - 1902. od 22. IX. 1902.

¹²⁶ U Zapisniku nisu navedena njihova imena.

¹²⁷ Zapisnik glavne rasprave od 22. IX. 1902.

¹²⁸ Na glavnu raspravu stigao je prijepis presude iz Petrinje i to 16. IX. 1902. U tekstu Zapisnika glavne rasprave nakon što se kaže da je to prijepis presude od 13. X. 1893. naglašava se "kojom je obruženi sudjen na zatvor od tri nedjelje dana...". Možda se radi o pogrešci u prijepisu Zapisnika glavne rasprave za ediciju Ž. Stržić, Tako je Radić, n. dj., str. 82, a možda je to bila i pogreška u tom Zapisniku. Ovdje nisu navedene druge kazne, iako se spominju u optužnici, a zatim i u presudi. Nema podataka kakvo je bilo to izvješće zagrebačkog poglavarstva.

uzmu u obzir, a ne da u skladu s tužiteljevim zahtjevom zapravo ispravljaju kazneni zakon. Isto je tako odbacio tužiteljeve procjene o kažnjivosti Radićeva političkog iskazivanja jer je Radić samo upozoravao na to da se u Hrvatskoj ne vlada po odredbama Hrvatsko-ugarske nagodbe. Na kraju rasprave Radić je opet dobio riječ i istaknuo da već treći put odgovara pred sudom "radi od prilike istoga predmeta obtužbe i redovno da je on sam proti sebi najvažniji i prvi svjedok, pak da bi u ovom slučaju pala obtužba u prah, da nije njegova zapisnika (koji je sam diktirao) i prijave uslied toga zapisnika". Ponovio je da je sve što je uradio radio ne zato da bude "mučenik i slavan", kako to tvrdi državni odvjetnik, "nego iz principa strogo političkih".¹²⁹

Sud se zatim povukao na vijećanje. Raspravljao je najprije "o krivnji" optuženika i zaključio jednoglasno da je Radić kriv zbog svojih riječi prigodom napada demonstranata na trgovinu u Prilazu 13. U drugom dijelu vijećanja suci su raspravljali "o kazni". Ocijenili su da su za Radića "otegotne" okolnosti - "priupadništvo"¹³⁰ i stečaj zločina s prestupkom¹³¹, a "olakotne" - "podpuno priznanje, silovito ganuće srca, pokušaj" te dvoje djece, ali nisu glasovali jedinstveno. A. Biskontini bio je za kaznu od 8 mjeseci "težke tamnice", dok su J. Veličković i predsjednik suda odmjerili kaznu od 6 mjeseci, također "težke tamnice", pa je ta kazna i izrečena.¹³² Odmah nakon vijećanja sudaca presuda je priopćena i to "uz neograničenu javnost".¹³³ Državni je odvjetnik izrazio zadovoljstvo s odmjerenom kaznom, dok je Radić, nakon što mu su suci rekli da postoji mogućnost priziva Banskome stolu, uzeo dva dana za razmišljanje o žalbi. Međutim, odmah je zamolio da ga se pusti iz istražnog zatvora, ali je dobio odgovor da za to valja "posebni postupak učiniti" ili on sam ili njegov branitelj.¹³⁴ Zbog toga je M. Derenčin već 23. rujna poslao molbu Sudbenom stolu u kojoj je tražio puštanje Radića iz istražnog zatvora. Sudac Rotter i državni odvjetnik Gjuričić su istog dana odbili tu molbu s obrazloženjem da presuda nije postala pravomoćnom.¹³⁵

U tekstu presude, koja ima nadnevak 22. rujna 1902., suci su nešto iscrpnije opisali Radićevu "krivicu", preuzevši u mnogome formulacije iz optužnice, te ocijenili kako je tijekom glavne rasprave dokazano da je "poduzeo čin iz kojega je mogla nastati pogibelj za život, zdravlje i tjelesnu sigurnost ljudi i u većoj mjeri pod tudje vlasništvo", pa je time "počinio zločinstvo pokušanog zavedenja na zločinstvo javnoga nasilja V. slučaja...i prestupak draženja na neprijateljstva proti narodnostima". Zatim su odmjerili spomenutu kaznu. Istaknuli su da tijekom rasprave nije dokazana optužba da je bila Radićeva namjera "da počini štetu nadilazeću 100 kruna". S nešto više riječi naveli su "otegotne" - "što je obtuženi priupadnik"¹³⁶ i stečaj zločinstva sa prestupkom¹³⁷, a isto tako i "olakotne" okolnosti - "priznanje, uzrujanost u kojoj se

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Tj. čin u povratu.

¹³¹ Više slučajeva krivična prijestupa.

¹³² Zapisnik broj I 1011 - 1902. od 22. rujna 1902.

¹³³ S. Radić, *Moj politički*, str. 68, piše da je osuđen na 6 mjeseci tamnice "poslie jednomjesečne iztrage, u kojoj je policija pokušala pritiskom i novcem iznuditi proti meni svjedočanstvo da sam htio razoriti državni kolodvor".

¹³⁴ Zapisnik glavne rasprave (Ž. Strižić, *Tako je Radić*, str. 86).

¹³⁵ Ž. Strižić, *Tako je Radić*, str. 94.

¹³⁶ Tj. učinitelj u povratu.

¹³⁷ Tj. više slučajeva krivičnog prijestupa.

obtuženik nalazio".¹³⁸

Posredstvom svog branitelja dr. Derenčina Radić se žalio na visinu presude 2. listopada 1902. Tu je njegovu žalbu Banski stol rješavao već 16. listopada 1902. godine. Suci tog suda - V. Mažuranić, potpredsjednik, vijećnici A. Rakovac i E. Janda, te E. Alković i S. Kedačić u nazočnosti tajnika tog suda I. Seunika, kao zapisničara, saslušali su izvješće zamjenika državnog odvjetnika I. Subotića o toj sudskoj raspravi protiv Radića i svojom su presudom istoga dana zaključili da je Radić kriv, ali su ipak uzeli u obzir olakotne okolnosti - "silno uzrujano stanje obtuženika" - i smanjili su odmjerenu kaznu na 4 mjeseca "težke tamnice", što je za Radića značilo da ostaje u zatvoru na izdržavanju kazne do druge polovice siječnja 1903. godine.¹³⁹ Do puštanja iz zatvora (24. siječnja 1903.)¹⁴⁰ Radić se dopisivao sa ženom Marijom, bratom Antom i prijateljima, a nije prestajao niti s političkom djelatnošću.¹⁴¹

7.

Nakon izlaska iz zatvora Radić nije bio dugo na slobodi. Uhićen je opet 24. travnja 1903. po nalogu zagrebačkog redarstva i vjerojatno odmah odveden u zatvor Sudbenog stola u Zagrebu.¹⁴² Bilo je to u vrijeme rasplamsavanja narodnog pokreta u Hrvatskoj zbog pritisaka mađarizacije i ukupna položaja Hrvatske, pa je Radić uhićen ne samo zbog svoje tadašnje djelatnosti nego i zbog djelovanja u prošlosti. Uhićenjem se očito pokušalo onemogućiti njegove utjecaje na širenje tog pokreta.¹⁴³ Ovaj put formalni razlog za uhićenje i suđenje bili su njegovi govori: dva održana u "Zorin domu" u Karlovcu 6. travnja 1903., te govor "na pouzdanom sastanku" u restauraciji "Kolo" u Zagrebu 15. travnja 1903. U prvom govoru u Karlovcu, na skupu s oko 150 sudionika, građana i seljaka, Radić je kazao da članovi i pristaše hrvatskih oporbenih stranaka ne trebaju imati nikakvih obzira spram pripadnika vladajuće Narodne stranke, mađarona, a u drugom održanom na večer u "komersu" Zorin doma, također u Karlovcu, govorio je da, iako je zakonom dopušteno pravo okupljanja, izvršne vlasti sprečavaju održavanje oporbenih skupština. Zato je predložio da se oporba ima sastajati gdje je to moguće, pa i u "gostionah". Tom je prigodom kritički govorio o izvršnoj vlasti koja se ne drži ustava, pa su te njegove riječi u karlovačkom redarstvu ocijenjene kao poticanje "na mržnju i preziranje proti Njegovoj

¹³⁸ I presuda br. I - 1011 - 1902. od 22. IX. 1902. (Ž. Stržić, Tako je Radić, str. 90-93). U njoj su uz imena sudaca, tužitelja i branitelja, navedene Radićeve generalije kao i popis kazni iz Petrinje 1893., te Zagreba 1893. i 1895.

¹³⁹ I ta je presuda br. 25426 od 16. X. 1902. objavljena u: Ž. Stržić, Tako je Radić, 96-97. U presudi su navedena imena sudaca, Radićeve generalije i zasebno popis kazni iz Petrinje i Zagreba. Unesen je i jedan ispravak - u tekstu presude od 22. rujna 1902. nije bio pravilno naveden zakonski članak po kojem je Radić osuđen u Zagrebu 1895. U toj je posljednjoj presudi pisalo da je osuđen po čl. 300., a radilo se o čl. 302.

¹⁴⁰ Taj je datum, kao dan kad će biti pušten iz zatvora, Radić naveo u pismu upućenom Š. Mazzuri 14. I. 1903. (B. Krizman, Korespondencija, 395).

¹⁴¹ Isto i pisma ženi Mariji, bratu Anti itd. (na i. mj. 390 i d.).

¹⁴² J. Horvat, Politička, 252, piše da su odmah na početku narodnog pokreta, u vrijeme zagrebačkih masovnih demonstracija protiv natpisa na mađarskom jeziku, potkraj ožujka 1903. uhićeni u Zagrebu Hinko Širovatka i Stjepan Radić. S. Radić, Moj politički, n. dj. uopće ne spominje uhićenje i suđenje 1903. B. Krizman, Korespondencija, 33, registrira da je Radić "zaradio ...ponovnu kaznu zatvora" 1903.

¹⁴³ Više o narodnom pokretu u J. Horvat, Politička, 238 i d.

Preuzvišenosti gos. Banu, kao i inim organom vlade u pogledu njihova uredovanja, a nastojao zavesti i stanovnike državne jedne proti drugim na razdore neprijateljske".¹⁴⁴ Radićev govor u "Kolu" odnosio se na istu temu, tj. na potrebu i načine odgovora oporbe vladajućim strukturama. Budući da je govor objavljen u "Obzoru" 16. travnja 1903., njegovo objavljivanje bilo je ne samo corpus delicti za optužbu protiv Radića nego i mogućnost da se bez većih objašnjenja uhiti i glavni urednik tog lista Josip Pasarić, kojem su još dodane i druge "krivice".¹⁴⁵ Radiću se "krivica" lako mogla pronaći.¹⁴⁶ Ubrzo je i pronađena i to dvadeset dana, odnosno devet dana nakon izvršena čina, što je za austrougarsku policiju i pravosudne organe u odnosu na ranija uhićenja i suđenja S. Radiću, bilo suviše sporo i neuobičajeno reagiranje.¹⁴⁷ To potvrđuje i dugotrajna istraga i podizanje optužnice tek u drugoj polovici srpnja 1903., kao i održavanje sudskog procesa oko mjesec dana kasnije.¹⁴⁸

Zajedno s Radićem i J. Pasarićem uhićen je i dr. Milan Heimerl.¹⁴⁹ Dok se Heimerl nakon žalbe o dužini istražnog zatvora uspio osloboditi daljnjeg ispitivanja, a nije bio ni optužen, Radićeva žalba u istom povodu nije uvažena.¹⁵⁰ Protiv njega i protiv Josipa Pasarića podignuta je optužnica pred Sudbenim stolom u Zagrebu 18. srpnja 1903. Državni tužitelj D. Gjuričić, isti kao i u sudskom procesu 1902., teretio je Radića da je svojim već spomenutim govorima poticao okupljene "na mržnju proti upravi državnoj te proti sada vladajućem sistemu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji kao i proti ozakonjenoj državnoj svezi istih kraljevina sa kraljevinom Ugarskom, zatim na mržnju i preziranje proti visokoj kr.(aljevskej) zemalj.(skoj) vladi, protiv Njegovoj Preuzvišenosti bivšemu banu gosp. grofu Dragutinu Khuenu Hedervaryju kao glavaru zemlje, te proti svekolikom a naročito upravnom činovničtvu kao organom vlade u obziru njihova uredovanja; te nastojao poticati na silovito zapriečenje rada odnosno viećanja visokog sabora kraljevinah Hrvatske i Slavonije". Radić je optužen i da je pozivao vojsku na neposluš-

¹⁴⁴ Ž. Strižić, Tako je Radić, str. 116-117, dopis Državnog odvjetništva u Zagrebu, potpisan od D. Gjuričića, upućen istražnom sucu Sudbenog stola u Zagrebu br. I. 621-1903. od 24. IV. 1903. U dopisu je još navedeno da je skupu bio nazočan predstojnik gradskog redarstva u Karlovcu Vukovac i gradski vijećnik Jure Gršković, a da su navečer istog dana Radićeve riječi čuli narodni zastupnici dr. I. Banjavačić i G. Modrušan, koji svi mogu biti svjedoci u tijeku istrage. Posebno je navedeno da je izvješće o tim skupovima objavljeno u karlovačkom listu "Svietla" 12. IV. i da je zbog toga taj list zabranjen 15. IV. 1903.

¹⁴⁵ Govor na sastanku koji je sazvao Hinko Sirovatka u restauraciji "Kolo" opširno je naveden u optužnici koju je državni tužitelj D. Gjuričić podignuo pred Sudbenim stolom u Zagrebu 18. VII. 1903. Tom je sastanku bio nazočan J. Pasarić, koji je optužen zbog objavljivanja toga govora, zatim zbog objavljene rezolucije s tog sastanka, a također i zbog kritičkog osvrtu spram Zemaljskoj vladi u članku "Revolucija odozgor" u broju od 27. III. 1903. te nekoliko članaka u broju od 1. IV. 1903. (Optužnica br. I. 621-1903. objavljena je u: Ž. Strižić, Tako je Radić, str. 123-139)

¹⁴⁶ O prvim saslušanjima Radić je pisao ženi Mariji 26. IV. 1903. Iz pisama koje je u vrijeme istrage pisao ženi očito je da je Radić i u ovom istražnom zatvoru politički djelovao, te da je mnogo čitao i pisao. Usp. B. Krizman, Korespondencija, 411-416.

¹⁴⁷ To je istaknuo i Radić u pismu ženi 17. VI. 1903. ovim riječima: "da se moja iztraga hotice protuzakonito zateže".

¹⁴⁸ Radić je uhićen dok je još ban Khuen Hedervary bio na vlasti. Ostaje pitanje koliko je Khuenov odlazak s banske časti 23. lipnja 1903. utjecao na neuobičajeno produženje istrage, a zatim i organiziranje sudske rasprave tek u kolovozu 1903.

¹⁴⁹ Bile su raspisane tjeralice za Hinkom Sirovatkom i Milanom Marjanovićem, koji su "bili pobjegli".

¹⁵⁰ Ti su dokumenti objavljeni u: Ž. Strižić, Tako je Radić, 118-122.

nost upravnim organima te da je raspirivao mržnju spram "magjarskoj narodnosti" i pozivao "na razdore neprijateljske proti privrženicima narodne stranke, vulgo 'magjaronima'".¹⁵¹ Sudska rasprava po toj optužnici provedena je pred Sudbenim stolom u Zagrebu 10., 11. i 14. kolovoza 1903. godine.¹⁵² Radića je i ovaj put branio dr. M. Derenčin.¹⁵³ Kao što je spomenuto, isti je bio i državni tužitelj, tj. D. Gjuričić. Sudskim je vijećem predsjedavao sudbeni vijećnik I. razreda Karlo Ferrić; uza nj su još sudili vijećnik I. razreda Ignjat pl. Perčić i kotarski sudac dr. Vladimir Čačić, dok je zapisnik vodio dr. Milan Kugler.¹⁵⁴

Osim državnog odvjetnika koji je iznio optužnicu, te Radića i Pasarića kao i njihova odvjetnika dr. Derenčina, sud je saslušao i svjedoke (odnosno njihove izjave) od predstavnika vlasti koji su bili nazočni skupovima u "Zorin domu" u Karlovcu do Radićeve žene Marije.¹⁵⁵ Bez obzira na neka svjedočenja koja su išla u korist optuženih kao i na obranu optuženika i njihova branitelja, suci su presudili da su optuženici krivi za većinu optužbi.¹⁵⁶ S. Radiću su odmjerali kaznu od "dva (2) mjeseca strogoga zatvora, pooštrena postom i samotnim zatvorom svaki mjesec"; iako je sud ocijenio da bi trebao platiti troškove postupka, ipak su oni proglašeni neutjerivima.¹⁵⁷

U presudi, koja je, kako je to uobičajeno u tadašnjoj sudskoj praksi, u mnogome bila ponavljane optužnice i u formalnom i u sadržajnom pogledu, suci su odmjerali "otegotne" okolnosti za Radića - "opetovanje nadalje priupadništvo"¹⁵⁸, zatim veća pogibelj, koje se je bilo bojati iz kažnjivih čina i napokon stečaj dvaju prestupaka". "Olahkotnim" su okolnostima ocijenili "podulji iztražni zatvor bez vlastite krivnje" te "njegovu nevinu porodicu".¹⁵⁹ Čini se, da su nakon pre-

¹⁵¹ Isto, str. 126.

¹⁵² Sudska je rasprava zakazana 27. srpnja naredbom Sudbenog stola br. I 550-1903.

¹⁵³ On je branio i J. Pasarića.

¹⁵⁴ Presuda br. I. 550-1903. od 14. kolovoza 1903. objavljena je u: Ž. Strižić, Tako je Radić, str. 140-157. Danas nije dostupan ili nije sačuvan zapisnik s glavne rasprave, pa se ne može opisati njezin tijek. Prije nego što je rasprava završena umro je predsjednik sudskog vijeća Ferrić, ne može se otkriti je li i koliko taj događaj utjecao na sudenje; presudu je sastavio dr. Čačić. Čini se da je prigodom tiskanja Presude u ediciji Ž. Strižić, Tako je Radić, n. dj., došlo do greške: na početku Presude napisano je da je član sudskog vijeća Ignjat pl. Perčić, a na kraju se navodi prezime Pečić.

¹⁵⁵ Svjedoci su poimence navedeni u Optužnici od 18. VII 1903., a u Presudi su navedeni tek neki. (Ž. Strižić, Tako je Radić, str. 132 i 149/150).

¹⁵⁶ Radić je bio oslobođen optužbe zato što je rekao na skupu u restauraciji "Kolo" da narodni zastupnici "u ovom našem pokretu trebaju prvi voditi akciju" te trebaju otići grofu Khuenu i zatražiti od njega "1. da dade odmah skinuti madžarski natpis sa zgrade prometne uprave, 2. da dade skinuti madžarsku zastavu u Zaprešiću i 3. neka mu ozbiljno kažu, da ga neće u sabor pustiti, ako zabrani još i jednu zakonito sazvanu ustavnu skupštinu. Neka mu kažu, da neće voditi opštrukciju u govoru, nego djelom, pa neka se onda zatvori sabor...Sve ovo pako dade se skupiti u jednu točku: Mi imamo jedinstvenu opoziciju, za kojom stoji narod i mi ju pozivamo, da se stavi na čelo pokreta našega i da ode banu i rekne mu kako rekoš." Oslobođen je i optužbe da je poticao vojsku na neposlušnost. Suci su naveli da bi to u prvom slučaju bila "tehnička opštrukcija u saboru", a u drugom "da je to samo Radićevo misao". (Citati iz Presude od 18. VIII. 1903., vidi bilj. 142).

¹⁵⁷ J. Pasarić je osuđen na četiri mjeseca strogoga zatvora.

¹⁵⁸ Tj. recidiv, čin u povratu.

¹⁵⁹ Presuda od 14. kolovoza 1903. (vidi bilj. 142). I u toj su presudi, kao i u optužnici od 18. VII. 1903., navedene sve doradašnje kazne zatvora za S. Radića od onih u Petrinji (listopada) i Zagrebu (ožujka) 1893., preko one u Pragu 1894., u Zagrebu 1895. i 1902. do nepravomoćne osude dosuđene u Sudbenom stolu u Mitrovici 1903. u visini od jedan mjesec stroga zatvora. O toj posljednjoj vidi tekst uz bilj. 100.

sude i Radić i Pasarić pušteni iz zatvora do pravomoćnosti osude; to se može zaključiti iz postupka žalbi Stolu sedmorice u Zagrebu kao i iz nove presude toga vrhovnog sudišta. Posredstvom svog odvjetnika M. Derenčina i Radić i Pasarić su se žalili na visinu kazne, a i državno je odvjetništvo uložilo priziv Stolu sedmorice u Zagrebu kao vrhovnom sudu.¹⁶⁰ Na raspravi u tom sudu održanoj 22. travnja 1904. za obojicu je kazna smanjena.¹⁶¹ Radiću je odmjerenjena kazna od 14 dana zatvora koju je morao nastupiti 14. svibnja 1904. godine.¹⁶² Tako su oba optuženika i Radić i Pasarić, kad se uzme u obzir spomenuto trajanje istražnog zatvora, izdržali bitno dužu kaznu od ove koju je odredio Stol sedmorice, no ta činjenica za režim nije bila važna. Režimu je bilo važno spriječiti političko oporbno djelovanje i za to nije birao načine - pravne norme, ali i nezakonske postupke.

8.

U tijeku 1903., a i kasnije u godinama koje su slijedile, Radić je stalno pod prismotrom vlasti i stalno pod prijetnjom kazni. Ta je tvrdnja utemeljena na nekoliko primjera koje ćemo ovdje navesti; možda će daljnje istraživanje arhivske građe, a i istraživanje tiska, još iscrpnije potvrditi tu ocjenu.

Usporedo sa sudskim procesom zbog govora u Karlovcu i Zagrebu Radić je bio kažnjen i u drugom povodu, doduše, samo zabranom drugog dijela svoje knjige "Uzničke uspomene". Na prijedlog državnog odvjetnika u Varaždinu br. R 171/1-903 Sudbeni stol u istom gradu donio je 30. srpnja 1903. presudu o pljenidbi te knjige s obrazloženjem da je svojim tekstom učinio zločin "smetanja javnog mira", a zapravo i tada za iste "krivice" kao i u drugim ovdje spomenutim sudskim procesima. Radić se žalio na tu presudu i zamolio da se zbog troškova o tome raspravlja u Zagrebu. Taj je Radićev prijedlog državni odvjetnik u Varaždinu prihvatio, ali ne zbog troškova, nego zbog nadležnosti Sudbenog stola u Zagrebu i straha da bi Radić mogao u tijeku rasprave pobuniti narod ionako sklon demonstracijama. Posljednji spomenuti argument državnom je odvjetniku bio osobito važan zato što je u tijeku bila priprema velike glavne rasprave protiv 190 osoba iz Vinice, Bednje, Kamenice, Ivanca, Belca, Kunovca i drugih mjesta - sve optuženika za nemire tijekom 1903. godine.¹⁶³

Potkraj veljače 1904. godine Radić je saslušan pred Sudbenim stolom u Zagrebu zbog pisanja lista "Hrvatska misao".¹⁶⁴ To se dogodilo na prijedlog državnog odvjetništva u Zagrebu koje je 28. siječnja 1904. zatražilo od Sudbenog stola da povede istragu protiv Radića "radi zločina

¹⁶⁰ Ni žalba osuđenika ni priziv državnog odvjetnika nisu sačuvani ili nisu dostupni.

¹⁶¹ Na raspravi su kao suci bili vijećnici tog suda: dr. Napoleon pl. Špun-Stričić, dr. Aleksandar pl. Rakodczay (isti je Radiću sudio 1895.), Josip Firschutz, Julije pl. Halper-Sigetski i Armin Weber, a perovoda je bio tajnik Stola sedmorice dr. Milan Accurti (koji je Radiću sudio 1893. u Zagrebu).

¹⁶² Presuda Stola sedmorice br. 988 od 6. IV. 1904. i br. 223-03 objavljena je također u: Ž. Stričić, Tako je Radić, n. dj. str. 158-167. Pasariću je kazna smanjena na mjesec dana zatvora. I ta je presuda u mnogome ponavljala optužnicu, odnosno presudu od 14. kolovoza 1903. od navođenje odmjerenih kazni do sadržaja i obrazloženja.

¹⁶³ HDA, DN, II. 131/1903. S. Radić u već spomenutom članku Moj politički, n. dj., str. 68 piše da je 1901. i 1902. objavio "jedan dio svojih Uzničkih uspomena u dva svezka". Prvi je svezak odmah zabranjen, a u drugom je bilo zaplijenjeno "dvadesetak mjesta". Dodaje da je posebnom sudskom raspravom uspio da se ta zabranjena mjesta izvade iz knjige i da se umjesto njih stave nezapljenjene stranice.

¹⁶⁴ O tom listu usp. B. Krizman, Korespondencija, 33 i d.

smetanja javnog mira" učinjena "tiskopisom 'Hrvatska misao' od početka veljače 1904.". Radić je saslušan 27. veljače 1904. kao "okrivljenik", dok su neki članci u listu bili zabranjeni i zbog toga pojedini brojevi lista zaplijenjeni. Odgovorio je na optužbe državnog tužitelja i naglasio da preuzima svu odgovornost za te članke, ali je dodao da oni nisu napisani kako bi ugrozili javni red i mir nego "sam u istinu pošteno i savjesno nastojao svojim člancima širiti znanje, pravnu i moralnu ustavnu svijest" o bitnim pitanjima unutrašnjeg uređenja države pozivajući se na slavenšku uzajamnost ili govoreći o brojnim gospodarskim teškoćama Hrvatske, pogotovo o "financijskoj nagodbi".¹⁶⁵ Nema podataka kako je završen taj slučaj i je li bilo daljnje istrage protiv Radića.

Tijekom 1905. i 1906. Radić je pod prismotrom vlasti zbog svoje aktivnosti predsjednika tek osnovane Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS). Vladajući režim bez sumnje želi spriječiti njegovu djelatnost, pa nastoji pronaći Radićeve "krivice". Tako je državni odvjetnik u Bjelovaru 24. svibnja 1906. obavijestio Državno nadodvjetništvo u Zagrebu da je S. Radić 2. svibnja 1905. održao u Molvama skupštinu svoje stranke, a 27. kolovoza iste godine "pouzdanički sastanak" u Drnju.¹⁶⁶ Tužitelj je naveo, citirajući dopis kotarskog predstojnika iz Đurdevca od 2. svibnja 1905., da je u Molvama Radić govorio u tamošnjoj čitaonici pred oko 150 osoba, te da je rekao da seljaci moraju doći u Hrvatski sabor i u vladu jer su oni najvažniji dio stanovništva. Nadalje je tužitelj naglasio da je tada Radić agitirao za opće pravo glasa napadajući vladajuću Narodnu stranku i mađarone.¹⁶⁷ Na sastanku u Drnju, prema prijavi tamošnjeg općinskog bilježnika i upravitelja Antuna Frljana, Radić je govorio o "umanjenju poreza, o razdiobi vlastelinskih posjeda, za narodnu vladu, za neodvisnost od Ugarske, za slogu sa Slavenima" te ustvrdio da državni činovnici, a osobito kotarski predstojnici rade što hoće pa da zato valja nad njima uspostaviti seljačku kontrolu. Obećavao je seljacima da HPSS neće dopustiti da plaćaju globu i budu zatvarani, te se izjasnio protiv sudova i sudaca koji nisu neovisni jer su vezani uz vladu i bana.¹⁶⁸ Nema podataka kako je cijeli slučaj završen, iako je državno nadodvjetništvo odobrilo istragu o tome i čak obavijestilo Predsjedništvo Zemaljske vlade 29. svibnja 1906.¹⁶⁹ Svojim političkim djelovanjem Radić je izazivao nezadovoljstvo i hrvatskih političkih organizacija i istaknutih ličnosti. Jedan od primjera takva odnosa su i sudski procesi proces protiv Radića pokrenuti na temelju tužbe dr. Josipa Franka, pravaškog prvaka. U siječnju 1908. održana je rasprava u Sudbenom stolu u Zagrebu na temelju dvije optužnice koje je podignuo J. Frank protiv Radića kao urednika glasila HPSS-a, lista "Dom", prve zbog članka "Dvoje poštenje", a druge zbog članka "Zasluguje političku smrt", u kojima je Radić napao Franka zbog njegove ukupne politike. Nakon rasprave 16. siječnja sud je presudio 18. siječnja 1908. i donio za Radića oslobadajuću presudu što se tiče članka "Dvoje poštenje", a za članak "Zaslu-

¹⁶⁵ Taj zapisnik je objavljen u ediciji Ž. Stržić, Tako je Radić, n. dj., str. 169-174.

¹⁶⁶ HDA, DN 142/1905, dopis br. I/1430/6-05, a to je bio odgovor na razne dopise u kaznenom predmetu protiv Radića, koji, međutim, nisu sačuvani.

¹⁶⁷ Isto; prijava kotarskog predstojnika iz Đurdevca ne nalazi se u spisu; stigla je u Bjelovar 7. V. 1905.

¹⁶⁸ Isto. Tužitelj je naveo da ga je o tome izvjestio spomenuti općinski bilježnik, ali je dodao da svjedoci - Peroslav Ljubić, Ivan Vimpošek župnik u Drnju, Franjo Sabolić, Franjo Kožur, Mijo Sokač i Jozo Imbriovčan - ne potvrđuju te navode.

¹⁶⁹ Isto. U spisu se navodi da je Radić saslušan u povodu tih prijava, ali se ne navodi kada i gdje; napominje se da je Radić rekao kako je on razlagao svoja politička gledišta.

žuje političku smrt" kao i za jednu bilješku o listu "Hrvatsko pravo" Radić je osuđen na mjesec dana zatvora, koji je pretvoren u globu od 60 kruna.¹⁷⁰ Frank očito nije bio zadovoljan presudom, pa je Radića opet tužio 8. veljače 1908. i predao optužnicu Sudbenom stolu u Zagrebu. Tada je J. Frank tužio Radića zbog toga jer je 13. prosinca 1907. u "Domu" objavio članak s naslovom "Frank u Pešti" i u njemu iznio tvrdnje "stranom izmišljene stranom izopačene koje me mogu budi omraziti budi poniziti u očima javnoga mnijenja, a zatim ne navodeći izvjesnih čina okrivljuje me pogrđnim vlastitosmi i mišljenji te me izvrgava javnoj porugi".¹⁷¹ Nema podataka kako je završen taj sudski spor, ali se može pretpostaviti da je takvih optužaba bilo još i tada i kasnije.¹⁷²

9.

Dva sudska procesa protiv S. Radića održana ožujka, odnosno svibnja 1912. u Osijeku ponovno su potvrdila nastojanja vladajućih struktura da onemoguće njegovu političku djelatnost, bez obzira na to što se sada radilo o legalno izabranom narodnom zastupniku.¹⁷³ Negiranje Radićeva zastupničkog imuniteta bilo je novi dokaz takvih namjera.

Organi vlasti i nadalje su strogo pratili svaki Radićev korak, svaku izgovorenu i napisanu riječ, čekajući prigodu da ga uhite i kazne. Tako je bilo i 24. travnja 1911. godine, kada je Radić zajedno s narodnim zastupnikom Matom Babogredcom agitirao za HPSS po Slavoniji - u Rajevu Selu, Soljanima i Vrbanji.¹⁷⁴ Kotarski predstojnik u Županji Janko Sokolić htio je raspustiti te skupštine kao nedopuštene, a kad u tome nije uspio zato što se Radić suprotstavio tvrdeći da se radi o "pouzdaničkim sastancima" HPSS-a, pokušao ga je uhititi.¹⁷⁵ Tom prigodom izbio je najprije verbalni sukob (u Rajevu Selu), a zatim je Radić silom izgurao kotarskog predstojnika sa skupštine (u Soljanima), pa je to bio povod J. Sokoliću da 5. svibnja 1911. prijavi cijeli slučaj državnom odvjetništvu u Osijeku i zatraži Radićevo uhićenje i pokretanje krivične istrage protiv njega. U svojoj prijavi J. Sokolić je detaljno opisao svoje viđenje zbivanja i istaknuo svoju namjeru da uhiti Radića zbog verbalnih napada na "oblasti" kao i zbog toga jer ga je Radić gurajući ga rukama izbacio sa skupštine u Soljanima. Naglasio je da nije imao oružničku potporu, pa kako je na skupštinama bilo okupljeno i mnogo svijeta, nije nikako mogao uhititi

¹⁷⁰ Usp. S. Radić, Frankova politička smrt, Zagreb, 1908.

¹⁷¹ Tu je optužnicu objavio B. Krizman, Korespondencija, 432/433; Ž. Strižić, Tako je Radić, n. dj. 175 objavio je prijavu J. Franka Državnom odvjetništvu (bez datuma) o tom članku. Ovdje se navodi da je članak objavljen u "Domu" 19. prosinca 1907.

¹⁷² Npr. u PAZ, Obiteljski fond Radić, kut. 1, svežanj Sudski spisi, čuva se "Dovedbena zapovjed" od 15. I. 1908. iz koje se vidi da se S. Radić nije odazvao na preslušanje u prosincu 1907., pa se poziva da se odazove.

¹⁷³ S. Radić je od 1908. (izabran je početkom te godine, ali je Sabor nakon druge sjednice raspušten) nadalje sve do kraja 1918., odnosno do raspuštanja potkraj 1920., bio izabrani narodni zastupnik na listi Hrvatske pučke seljačke stranke, tradicionalno biran u izbornom kotaru Ludbreg. Usp. Radićeve govore kao narodnog zastupnika objavljene u ediciji: Stjepan Radić. Govori u Hrvatskom saboru, Zagreb, 1996., knj. I. (1910., 1911., 1913.), knj. II. (1914., 1915., 1916.), knj. III. (1917. i 1918.).

¹⁷⁴ O M. Babogredcu usp. Stjepan Radić, Devet seljačkih zastupnika izabranih prvi put po proširenom izbornom pravu u banskoj Hrvatskoj, Pogled na politički njihov rad (sa slikama), Zagreb, 1912., 46-52.

¹⁷⁵ Skupštine su se održavale u seljačkim kućama, a kako nije bilo dovoljno mjesta u njima da se okupe svi

Radića.¹⁷⁶ Nadalje je Sokolić naveo da je ipak, nakon Radićeva odlaska u Zagreb, dao uhititi neke osobe koje su pomagale Radiću i one su policijski kažnjene.¹⁷⁷ Već slijedećeg dana, tj. 6. svibnja 1911. državni odvjetnik u Osijeku dr. Viktor Aleksander¹⁷⁸ izvijestio je Državno nadodvjetništvo u Zagrebu kako je naložio sucu istražitelju Sudbenog stola u Osijeku da odredi protiv Radića istražni zatvor - kako ne bi mogao utjecati na svjedoke, te provede istragu. Potrebu uhićenja i istrage V. Aleksander je obrazložio time što je Radić "glasom uredovne prijave na samom činu zatečen". Istaknuo je da Radića ne štiti zastupnički imunitet jer je "na samu djelu zatečen".¹⁷⁹ Ujedno je tužitelj zatražio od suca istražitelja da napiše "uhitnu zapovied prema kojoj se okrivljeni imade po kr. (aljevskom) redarstvenom povjereničtvu u Zagrebu uhititi i predati u uze sudbenog stola".¹⁸⁰ Radić je tada živio u Zagrebu, pa se nakon spomenutih skupština vratio kući. Čelnik zagrebačkog redarstva dr. Šporčić pokušao ga je uhititi u njegovoj kući u Medašnjoj ulici. Uručio mu je uhiđbeni nalog suca istražitelja iz Osijeka u kojem je pisalo da je Radić "silovitim položenjem ruke i prieteći se, te vičući prema kr.(aljevskom) kotarskom predstojniku Janku Sokoliću: 'Evo hulje, koja me opet progoni', i držeći ga pri tom za prsa, počinio zločinstvo javnog nasilja slučaj III., a buntovnim govorima na skupštinama protuzakonito sazvanim zločin smetanja javnoga mira".¹⁸¹ Radić se suprotstavio uhićenju ističući da je on legalno izabrani narodni zastupnik i da će se pokoriti jedino oružanoj sili, a da ovo uredovanje smatra povredom svoga zastupničkog imuniteta. Šporčić je na to odustao od nasilna uhićenja, a o svemu je sastavljen zapisnik.¹⁸² Kako bi se oslobodio tih optužaba Radić je pokušao izboriti primjenu zastupničkog imuniteta. Zatražio je 10. svibnja 1911. od Predsjedništva Hrvatskog sabora da ga zaštiti kao legalno izabranoga narodnog zastupnika.¹⁸³ Radić je u toj prijavi naveo da je njegov zastupnički imunitet povrijeđen tako što ga je kotarski predstojnik J. Sokolić pokušao 24. travnja 1911. uhititi, što je Državno nadodvjetništvo u Osijeku naredilo sucu istražitelju Miloševiću da provede protiv njega istragu i da odredi istražni zatvor, što je spomenuti sudac istražitelj tražio od zagrebačkog redarstva da ga uhiti i što je povjerenik zagrebačkog redarstva dr. Šporčić pokušao izvršiti uhićenje. No, Predsjedništvo Sabora je Radićevu prijavu tada zanemarilo s obrazloženjem da Sabor

zainteresirani seljaci, otvoreni su prozori, pa su oni koji su stajali u dvorištu mogli slušati Radićev govor.

¹⁷⁶ Sokolić nije sa sobom poveo oružnike, a kad je na putu iz Rajeva Sela u Soljane u Drenovcima htio povesti nekoliko oružnika sa sobom nije ih mogao dobiti jer su otišli u Gjuric, gdje se slavio crkveni god.

¹⁷⁷ HDA, Državno nadodvjetništvo (dalje: DN), K 37/1914, "Stjepan Radić kazneno povriede imuniteta" (dalje: DN, K 37/1914). Dopis kotarske oblasti u Županji Državnom nadodvjetništvu u Osijeku br. 22 Pr 1911. od 5. V. 1911.

¹⁷⁸ On je 1919. bio državni odvjetnik, a 1920. državni nadodvjetnik u Zagrebu, dakle u vrijeme Kraljevstva SHS, baš u doba kad je S. Radić opet bio u zatvoru, a onda i suden.

¹⁷⁹ Aleksander se pozvao na zakonski članak od 16. V. 1867. o nepovredivosti i neodgovornosti saborskih zastupnika. Taj je članak potvrdila i Zemaljska vlada kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 21. III. 1879. br. 735., odnosno odredbu iz tog članka o nepriznavanju imuniteta ako je zastupnik "zatečen na djelu".

¹⁸⁰ HDA, DN K 37/1914, prijava V. Aleksandera Državnom nadodvjetništvu br. 43/1 - 1911 Prs od 6. V. 1911.

¹⁸¹ Navedeno prema: B. Krizman, Korespondencija, str. 35.

¹⁸² Isto i S. Radić, Moj politički, str. 80.

¹⁸³ HDA, DN, K 37/1914, dopis Predsjedništva Zemaljske vlade u Zagrebu br. 1930 Pr od 23. V. 1911. upućen Državnom nadodvjetništvu u Zagrebu u kojem se kaže da im šalju spis Predsjedništva Hrvatskog sabora od 12. V. 1911. br. 591 zajedno s Radićevim podneskom od 10. V. 1911. kojim on prijavljuje povredu svoga zastupničkog imuniteta. Međutim, tog spisa danas nema.

ne zasjeda.¹⁸⁴

Nakon toga Radić nije odmah uhićen. Razlozi za tu okolnost sigurno nisu bili u njegovu zahtjevu za zaštitu imuniteta. Može se pretpostaviti da je na to utjecala činjenica što je otišao u inozemstvo, ali još više to što je njegov odnos s banom dr. Nikolom Tomašićem bio neko vrijeme na granici moguće suradnje ili barem njezina nagovještaja.¹⁸⁵

Radić je uhićen u svojoj netom otvorenoj knjižari u vlastitoj kući u Medašnjoj ulici u Zagrebu siječnja 1912. godine.¹⁸⁶ Uhićeni je Radić najprije odveden u Sudbeni stol u Zagrebu, zatim je otpraćen u Osijek. Sada je dr. V. Aleksander imao mogućnost da podigne optužnicu protiv S. Radića, a Sudbeni stol u Osijeku da organizira sudski proces. Režim je to poduzeo s vjerojatnom namjerom da Radića što strože kazni zbog njegova sukoba s J. Sokolićem, ali i njegove ukupne političke djelatnosti. Ta tvrdnja je utemeljena u tijeku dvaju sudskih procesa u Osijeku, a proizlazi i iz ukupna odnosa austrougarskih vlasti spram S. Radića već do tog vremena, a dakako i kasnije.

V. Aleksander je, imajući spise vjerojatno u pripremi, 21. veljače 1911. pred Sudbenim stolom u Osijeku podigao optužnicu protiv S. Radića "radi zločina javnog nasilja III. slučaja, prestupka čl. 279 k.(aznenog) z(akona) i prekršaja čl. 312 k(aznenog) z(akona)".¹⁸⁷ Na početku optužnice navedene su Radićeve generalije i popis svih dotadašnjih kazni, ali bez podatka o sudu koji ih je izrekao, bez opisa inikriminacija te datuma kada su izrečene.¹⁸⁸ Te su kazne bile, bez sumnje, navedene da se računaju kao "otegotna okolnost".

Tužitelj je optužnicu podijelio u tri dijela zasigurno zbog Radićevih skupština u Rajevu Selu, Soljanima i Vrbanji. Optužio je Radića za održavanje nedopuštene skupštine HPSS-a u Rajevu selu 24. travnja 1911., za izazivanje otpora okupljenog seljaštva protiv kotarskog predstojnika J. Sokolića, te za vrijeđanje i prijetnje tom dužnosniku kad je ovaj htio raspustiti skupštinu, ocijenivši je javnim, a od vlasti nedopuštenim skupom. Poseban dio optužnice odnosio se na

¹⁸⁴ Isto, koncept dopisa Državnog nadodvjetništva u Zagrebu upućen državnom odvjetniku u Osijeku 5. III. 1912.

¹⁸⁵ S. Radić, *Moj politički*, str.72-73.

¹⁸⁶ U prilogu Radićeve žalbe (na njemačkom jeziku) upućene caru Franji Josipu 7. V. 1914., nakon što je odbijen u Hrvatskom saboru njegov zahtjev za zaštitu imuniteta legalno izabranoga narodnog zastupnika, a u povodu kažnjavanja u Osijeku ožujka odnosno svibnja 1912. te izdržane kazne, naveden je kao datum uhićenja 7. siječnja (B. Krizman, *Korespondencija*, 520-521). Vidi bilj. 180. S. Radić, *Moj politički*, 73 piše da je uhićen nakon što je novi ban Slavko Cuvaj raspustio Hrvatski sabor "jednostavnim oglasom u Narodnim novinama, te redarstvo dodje s još mokrim brojem službenoga lista u moju knjižaru, odvuče me silom u zatvor i doskora odprati u uze sudbenoga stola u Osijek". Tu tvrdnju preuzima i M. Marjanović, S. Radić, 106. Kako je Hrvatski sabor raspušten 27. siječnja 1912. (Usp. J. Horvat, *Politička*, 314), onda datum iz spomenute žalbe ne bi bio točan. Međutim, u istoj žalbi Radić navodi da je bio u zatvoru u Osijeku od 7. I. do 7. VIII. 1912., a da je bio sve u svemu osuđen na šest mjeseci zatvora.

¹⁸⁷ Danas je ta optužnica dostupna i sačuvana u prijepisu koji se čuva u HDA, DN, K 37/1914. Naime, dr. V. Aleksander je poslao taj prijepis Državnom nadodvjetništvu u Zagreb 22. III. 1912. i obavijestio ga da je to uradio u vezi s nalogom br. 343 Prs od 6. XI. 1911., koji, međutim, nije sačuvan; no, taj podatak svjedoči da je optužnica bila u pripremi.

¹⁸⁸ U optužnici se navodi da Radić ima 40 godina, otac je troje djece i deklarira se književnikom. Navedena je jedna kazna od 6 mjeseci stroga zatvora, jedna kazna istog stupnja od 4 mjeseca, jedna od 4 mjeseca tamnice, jedna od 3 tjedna zatvora uz globu od 50 kruna, te na kraju 4 dana zatvora. Sve su kazne, navodi se dalje u optužnici, izrečene zbog povrede javnog reda i mira, a posljednja se odnosila na pravo o skupljanju.

zbivanja u Soljanima istog dana; navedenim inikriminacijama tužitelj je dodao da se tada Radić "opro kotarskom predstojniku rukama" i dalje ga vrijeđao. Za skupštinu u Vrbanji, također tog dana, tužitelj je naveo da je Radić "izazivao narod na mržnju proti vlasti", vrijeđajući i nadalje J. Sokolića, koji ga je slijedio iz mjesta u mjesto.¹⁸⁹ Na kraju je tužitelj predložio da se glavna rasprava protiv S. Radića održi pred Sudbenim stolom u Osijeku i imenovao je brojne svjedoke. U obrazloženju optužnice interpretirao je iscrpno tijek događaja u sva tri spomenuta mjesta, ističući i nadalje spomenute inkriminacije. Naveo je da je Radić u tijeku istrage odbijao takvu interpretaciju događaja tvrdeći da je on kao narodni zastupnik zajedno s narodnim zastupnikom HPSS-a M. Babogredcom održavao "pouzdanе sastanke" HPSS-a, pa da J. Sokolić uopće nije imao razloga za intervenciju i raspuštanje skupština, a kamoli za uhićenje. Tužitelj je nadalje istaknuo da se Radić pozivao i na svoj zastupnički imunitet, ali je ocijenio da u tome nema pravo jer je zatečen na djelu.

Glavna je rasprava po ovoj optužnici provedena pred Sudbenim stolom u Osijeku 6., 7., 8., 9. i 11. ožujka 1912. godine.¹⁹⁰ Sudu je predsjedao Dragutin Becić uz nazočnost Miđe Lenčeka kao suca i Franje Radočaja kao "perovode".¹⁹¹

Radića je branio dr. Franjo Papratović.¹⁹² On je u tijeku priprema glavne rasprave aktualizirao Radićevu prijavu o povredi zastupničkog imuniteta, ali je ta njegova akcija bila bez uspjeha.¹⁹³ Režimu je očito bilo stalo da Radića kazni.

Sud je na kraju održanih rasprava donio presudu 11. ožujka 1912. br. I - 483 - 11/31 i osudio Radića po čl. 330. kaznenog postupnika na četiri mjeseca zatvora te na plaćanje troškova postupka.¹⁹⁴ Kako je ustanovljeno da su troškovi neutjerivi zbog imovna stanja osuđenika - bio je

¹⁸⁹ J. Sokolić, kako je to istaknuo u svom izvješću od 5. V. 1911., krenuo za Radićem u Soljane u nadi da će povesti sa sobom i oružnike iz Drenovaca, ali su oni tog dana, koji je bio crkveni god, otišli u Gjurici, pa je tako kotarski predstojnik ostao bez oružničke potpore.

¹⁹⁰ U prilogu Radićeve spomenute žalbe caru Franji Josipu od 7. V. 1914. navodi se da je parnica trajala od 6. do 12. III. 1912. (B. Krizman, Korespondencija, 521).

¹⁹¹ O Beciću i Lenčeku, koji su kasnije bili vijećnici Stola sedmorice u Zagrebu usp. Imenik dostojanstvenika i javnih službenika Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1918., Zagreb 1918., str. 93.

¹⁹² Rođen je 1871. u Đakovu i umro 1929. u Zagrebu. Kao nesvršeni student prava istaknuo se, braneći i sebe i svoje sudrugove u spaljivanju mađarske trobojnice, na ovdje spomenutom sudskom procesu studenoga 1895. u Zagrebu. Vidi i B. Janjatović, Prilog za biografiju odvjetnika dr. Franje Papratovića (1871.-1929.), Zbornik Muzeja Đakovštine, 4/1997, 165-176.

¹⁹³ Papratović je zatražio od Predsjedništva Sabora prijepis spomenute Radićeve prijave od 10. V. 1911. i "uredovnu potvrdu" da će ta prijava biti predložena slijedećem saborskom zasjedanju na rješenje. Dobio je prijepis Radićeve prijave i odgovor da je cijela stvar bespredmetna jer se po poslovniku na mogu "podnesci" jednom zasjedanju Sabora predlagati drugom (HDA, DN, K 37/1914., koncept dopisa Državnog nadodvjetništva u Zagrebu Državnom odvjetništvu u Osijeku od 5. III. 1912.). Vidi i bilj. 181 i 183. Valja napomenuti da je Sabor ipak rješavao tu Radićevu prijavu, ali tek 1. travnja 1914. kad je on već odavno izdržao kazne odmerene od Sudbenog stola u Osijeku, ali je isto tako odbijen s obrazloženjem da je uhvaćen na djelu. Državno je nadodvjetništvo još dodalo da se odmah postupilo prema prijavi J. Sokolića, ali kako je Radić bio u inozemstvu nije se mogao provesti cijeli postupak, pa zbog toga ne vrijedi prigovor kako je Radić uhićen tek 1912. i kako je tek tada pokrenut postupak protiv njega (Isto, dopis Državnog nadodvjetništva br. 455 od 24. IV. 1914. upućen vladi i dopis Odjela za pravosude Zemaljske vlade br. 9854/II. od 27. IV. 1914. upućen Državnom nadodvjetništvu).

¹⁹⁴ O ovom sudenju nije sačuvan ili možda nije dostupan zapisnik glavne rasprave. Danas je presuda dostupna, sačuvana u prijepisu, u HDA, SSZ, Stjepan Radić, kut. 1. Taj prijepis bio je prilog dopisu Sudbenog stola u

oslobođen toga dijela presude. Suci su ocijenili da je Radić kriv zbog održavanja nedopuštenih skupština u Rajevu Selu, Soljanima i Vrbanji; pronašli su da su "otegotne okolnosti" "stečaj prestupka"¹⁹⁵ i opetovanje prekršaja". Ipak su ustanovili da je bilo i "olakotnih okolnosti" - djelomično priznanje čina i "žestoko ganuće srca".¹⁹⁶

S ovom sudskom presudom nisu bili zadovoljni ni Radić ni državni tužitelj. Obojica su podnijeli "ništovnu žalbu" Stolu sedmorice u Zagrebu. Radić je vjerojatno tražio poništenje kazne.¹⁹⁷

Državni tužitelj V. Aleksander je odmah nakon proglašenja presude najavio žalbu, a nekoliko dana kasnije, tj. 19. ožujka 1912. uložio je žalbu Stolu sedmorice u Zagrebu. U obrazloženju je naveo da Sudbeni stol u Osijeku nije uvažio, iako su to i svjedoci potvrdili, da se J. Sokolić kao "poglavarsvena osoba dana 24. travnja 1911. u Soljanima nalazio u izvršavanju svoje službe i u tom izvršavanju proglasio skupštinu u ime zakona raspuštenom i pozvao narod da se razidje". Uz to, naglasio je dalje tužitelj, zbog Radićeva utjecaja na raspoloženje okupljenih J. Sokolić je "bio prisiljen odustati od uredovanja i odrediti da redari skupštinu raztjeraju, što im ipak za rukom pošlo nije". Za navedeno tužitelj je dakako smatrao krivim S. Radića koji je "poduzeo odporni čin...u nakani, da onemogućiti poglavarsvenoj osobi raspust skupštine, te je tim svojim odpornim činom prisilio tu osobu da od svog uredovanja odustane".¹⁹⁸

Stol sedmorice je 29. i 30. travnja 1912. održao javnu raspravu na kojoj su ramatrane i Radićeva i tužiteljeva žalba. Sudom je predsjedavao dr. Stjepan Posilović.¹⁹⁹ Državno nadodvjetništvo je zastupao Milan Accurti, zamjenik državnog nadodvjetnika²⁰⁰, a obranu je i na ovom sudu

Osijeku br. I - 483/85/911 upućenog Sudbenom stolu u Zagrebu 7. VI. 1920. u vrijeme pripreme sudskog procesa protiv S. Radića i održanog, kako je već rečeno, srpnja 1920. Popis kazni S. Radića je gotovo isti kao i u optužnici iz veljače 1912. Razlika je u tome što se u osudi spominje i zatvor od 14 dana i globa od 105 kruna "radi prekršaja suprot sigurnosti poštenja", te kazna zatvorom od devet dana "radi prekršaja suprot javnim ustanovama i naredbama", kao i globa od 40 kruna u slučaju da ne izdrži zatvor od 4 dana. Do razlika u tom popisu vjerojatno je došlo zbog toga što je sud naknadno istraživao Radićeve kazne. U već spomenutoj Radićevoj žalbi caru F. Josipu iz 1914. se navodi da je Radić 12. III. 1912. osuđen na 4 mjeseca zatvora.

¹⁹⁵ Tj. višekratno ponavljanje inkriminiranog čina.

¹⁹⁶ HDA, SSZ, Stjepan Radić, kut. 1. Valja napomenuti da je Radić u vrijeme sudskog procesa srpnja 1920. u Zagrebu istaknuo da je sud u Osijeku 1912. spram njega bio puno humaniji i čovječniji nego ovaj, karadorđevićevski, osam godina kasnije; zbog te izjave koju je sud ocijenio uvredom bio je i kažnjen.

¹⁹⁷ Ta žalba nije danas dostupna, a možda i nije sačuvana. U pismu ženi Mariji upućenom 19. III. 1912. iz Osijeka u Zagreb Radić piše da dr. Papratović ulaže "danas" žalbu "vrh zatvora (radi opetovanja čina), a sutra ili prekosutra predat će i ništovnu žalbu (priziv)...Ja sam pet dana radio na ništ.(ovnoj) žalbi, te sam potanko (na 30 četvrt arka) obradio protuzakonitost osude s obzirom na zakon o pravu sakupljati (se), na zakon o nepovredivosti narod.(nog) zast.(upnika)...". Pet dana kasnije, tj. 24. III. 1912. Radić je u pismu ženi napisao da je sastavio opsežan komentar na "ništovnu žalbu javnoga tužitelja", koji će dr. Papratović obraditi i 29. III. predati višem sudu. Valja dodati da su se i Radić i Papratović u to vrijeme nadali kako će Radić biti pušten iz zatvora do pravomoćnosti presude, odnosno rješenja Stola sedmorice (B. Krizman, Korespondencija, 504, 506).

¹⁹⁸ HDA, DN, K 37/1914., spis br. I - 704/11 - 1911. od 19. III. 1912.

¹⁹⁹ Uz njega su bili nazočni suci Dragutin Markovac, Dragutin Gjurčić (koji je bio državni tužitelj protiv Radića u parnicama 1902. i 1903. u Zagrebu - vidi naprijed u tekstu, Hinko Gregorčin, Emanuel Thaller, te pomoćni izvjestitelji istog suda Mijo Heim i Vatroslav Hondl kao i tajnik Stola sedmorice dr. Ernest Čimić, kao perovoda. Valja dodati da je kasnije, u karadorđevićevskoj Kraljevini SHS, dr. E. Čimić bio kraljevski namjesnik u Hrvatskoj 1923. i 1924.

²⁰⁰ On je bio sudac kotarskog suda u Zagrebu kad je 1893. Radić osuđen u vezi s N. Crnkovićem. (Vidi o njemu bilj. 13.).

zastupao dr. F. Papratović. Nakon rasprave 30. travnja 1912. proglašena je "vrhovna osuda". Radiću je smanjena kazna na tri mjeseca zatvora, a određeno je da se ima računati od dana proglašenja "vrhovne osude", tj. od 30. travnja.²⁰¹

Stol sedmorice uvažio je i zahtjeve tužitelja za inkriminacije protiv Radića u Soljanima, tj. zato što je nasiljem natjerao J. Sokolića da odustane od uredovanja - točnije zato što ga je izbacio iz prostorije u kojoj se održavala skupština. Taj vrhovni sud je tada odredio da se protiv Radića provede nova sudska rasprava i to opet pred Sudbenim stolom u Osijeku.²⁰²

Nova sudska rasprava protiv Radića, koji se nalazio u zatvoru, održana je od 23. do 25. svibnja 1912. pred Sudbenim stolom u Osijeku.²⁰³ Sada su sudsko vijeće činili: predsjednik - Đuro Petrović i suci - Ladislav Bauer, dr. Hugo Schubert, dok je perovođa i ovaj put bio F. Radočaj. Radića je i dalje branio F. Papratović.²⁰⁴ Suci su presudom od 25. svibnja 1912. Radića proglasili krivim zato što je J. Sokolića 24. travnja 1911. u Soljanima izbacio iz prostorije u kojoj se održavala HPSS-ova skupština. Osudili su ga strože nego za inkriminacije u vezi s održavanjem, po mišljenju tužitelja i suda, nedopuštenih skupština. Odmjerali su mu kaznu od tri mjeseca "teške tamnice... pooštrene jednim postom svakog mjeseca".²⁰⁵ Iako su suci ocijenili da bi Radić morao snositi troškove sudskog postupka, ipak su ih proglasili neutjerivima.²⁰⁶ Protiv ove presude Radić je uložio "ništovnu žalbu" Stolu sedmorice u Zagrebu, ali ju je ovaj sud odbio "vrhovnom osudom" 22. lipnja 1912. br. 3722 i potvrdio je napadnutu presudu

²⁰¹ U spomenutu prilogu Radićeve žalbe caru Franji Josipu iz svibnja 1914. kaže se da je Stol sedmorice u Zagrebu smanjio odmjerenu kaznu na 3 mjeseca, a isto tako da je odredio da se o jednom dijelu inkriminacije provede nova sudska rasprava (B. Krizman, Korespondencija, 521).

²⁰² Prijepis te presude br. I.-483-1911/42 čuva se danas u HDA, SSZ, Stjepan Radić, kut. 1. I u toj su presudi nabrojene po istom sistemu kao i u optužnici i presudi Sudbenog stola u Osijeku iz veljače, odnosno ožujka 1912. dotadašnje kazne Radiću s razlikom što se ovdje navodi jedna kazna od 10, a ne 9 dana kako se to čini u presudi od 11. III. 1912.

²⁰³ U pismu ženi Mariji s nadnevkom 9. V. 1912. Radić piše kako ga je vijećnik Petrović izvijestio da će nova glavna rasprava protiv njega biti 20. V. 1912. i da će joj predsjedati imenovani Petrović. Izrazio je povjerenje u tog suca zato što je Petrović predložio da se ukine istražni zatvor protiv Radića. Bilo je to očito u nadi da će 12. lipnja biti pušten iz zatvora. Na kraju pisma Radić je dodao da je u Osijeku puna dva dana boravio Accurti "da uputi Aleksandra, kako će me gnjaviti; ali ne će mene nego sebe. Accurti je valjda to i 'složio', da je sud (ovaj u Osijeku) toga mnijenja, da mi se kazna računa od 7. om. Jučer je molba za premještenje otišla u Zgb. (izvršno sast./avljena/) a danas odlazi u spisima i proti ovakovu nastupu kazne (od 7. o. m.)" (B. Krizman, Korespondencija, 515).

²⁰⁴ Danas nije sačuvan ili nije dostupan zapisnik glavne rasprave ni za ovu parnicu. U pismu ženi Mariji u vrijeme te parnice Radić je napisao da je o cijelom slučaju izvijestio bivšeg bana Tomašića, ne tražeći "njegovu sućut", zatim Biankinia s molbom da objavi negov obrambeni govor u "Narodnom listu" te T. Masaryka. O toj parnici, kako to proizlazi iz pisma Josipa Kostelića S. Radiću upućenog iz Zagreba u Osijek 14. V. 1912., trebali su izvješćivati novinari brojnih listova u Hrvatskoj i uopće u Monarhiji. Taj podatak upućuje na potrebu istraživanja tadašnjeg tiska o toj i drugim parnicama (B. Krizman, Korespondencija, 518).

²⁰⁵ Kaznu posta Radić je zaradio i 1895. u sudskom procesu zbog spaljivanja mađarske zastave (vidi naprijed u tekstu), ali i srpnja 1920. kad je osim kazne od 2 i pol godine "državnih uza" bio osuđen na post i samicu svakog 1. XII. dok traje kazna zato što je prosvjedovao zbog načina stvaranja Kraljevstva SHS. U spomenutoj žalbi caru F. Josipu iz 1914. Radić je naveo samo da je u raspravi koja je trajala od 22. do 25. V. 1912. osuđen na 3 mjeseca zatvora (B. Krizman, Korespondencija, 521).

²⁰⁶ Presuda br. I.-483-1911/80, kao ovjerovljeni prijepis iz 1920. danas se čuva u HDA, SSZ, S. Radić, kut. 1.

Sudbenog stola u Osijeku od 25. svibnja 1912. godine.²⁰⁷

Tako je Radić 1912. bio dva put suđen zbog istog čina. Pušten je iz zatvora u kolovozu 1912.²⁰⁸

Nakon toga, čini se, više nije bio osuđivan na zatvor sve do kraja postojanja Austro-Ugarske Monarhije; može se pretpostaviti da je i nadalje, sve do kraja 1918. ipak bio pod nadzorom vlasti, što, dakako, daje nove poticaje za istraživanje.²⁰⁹

10.

Navedeni podaci o progonima, uhićenjima, suđenjima i kaznama Stjepanu Radiću u naslovljenom razdoblju bez sumnje pokazuju razvoj političkog djelovanja toga hrvatskog oporbenjaka, koji se od rane mladosti opredijelio za legalnu političku borbu i ostao dosljedan tome svome opredjeljenju unatoč progonima, uhićenjima i zatvorima. Radićev legalizam dolazio je do izražaja i u njegovim prosvjedima protiv mađarizacije i u njegovom djelovanju izabranoga narodnog zastupnika u Hrvatskom saboru. Radić se borio za legalnu promjenu neravnopravnog državno-pravnog položaja Hrvatske i Hrvata u sklopu Austro-Ugarske, tražeći slobodu i autonomnost političkoga, gospodarskog i kulturnog izražavanja i djelovanja. Međutim, taj njegov način borbe nije bio prihvatljiv vladajućim strukturama bez obzira na politiku koju su vodile, pa su brojna kažnjavanja i onemogućavanja Radićeve političke djelatnosti postala i ostala obrascem obračuna s hrvatskom oporbom, svjedočanstvo o političkoj kulturi i političkim odnosima u posljednjih dvadesetak godina postojanja Austro-Ugarske. Unatoč svemu Radićeva karizma, koje je bio svjestan, ali je nije posebno isticao i iskorištavao, potvrđivala se osobito u progonima, sudskim procesima i izdržanim kaznama.

²⁰⁷ Isto. Stol sedmorice je tu presudu uputio 6. srpnja 1912. Sudbenom stolu u Osijeku, a ovaj je istog dana o tome poslao obavijest odvjetniku F. Papratoviću. U žalbi caru F. Josipu iz 1914. Radić je napisao da je Stol sedmorice potvrdio tu kaznu 12. lipnja 1912. s obrazloženjem da su inkriminaciju potvrdili svjedoci - iako to nije bilo točno. (B. Krizman, Korespondencija, 521).

²⁰⁸ Čini se da ipak nije primijenjena spomenuta odluka Stola sedmorice da se prva kazna računa od 30. travnja 1912. na dalje. U gore citiranoj žalbi Radić piše da je kazna počela teći od 7. svibnja 1912. i da je polovicom lipnja te godine uputio svoju prvu molbu za amnestiju ("seine erste Bitterschrift um die allerhöchste Amnestie"). U svojoj političkoj biografiji (S. Radić, Moj politički, str. 81) Radić je napisao da je u Osijeku ostao sve do kolovoza 1912., "kad me opet prepratiše u Zagreb gdje sam dovršio jednu kaznu koju, međutim, pronađoše u spisima, dok me je Sud radi takozvane Sokolićeve afeře pustio na slobodu".

²⁰⁹ PAZ, Obiteljski fond Radić, kut. 1, Sudski spisi, br. I 1932-1916. - spis o zabrani dijela Radićeve brošure s naslovom "Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu", Zagreb, 1916.

Summary

Stjepan Radić: Persecutions, Imprisonments, Trials 1888-1912.

Largely on the basis of archive material and the critical use of other literature, this article deals with the persecution, imprisonment and trials brought by the governing authorities against the politics and activities of Stjepan Radić. Radić was the self-appointed opposing force during the last ten years of the Austro-Hungarian Empire. His biographers and writers of articles on the political history of Croatia or the politics of members of the Croatian (Republican) Peasants' Party have paid special attention to these aspects of his life and work. However, the archive material containing these data, that is material dealing with Radić's relationship to the ruling authorities and their relationship to this very well-known Croatian opposition leader, has still not yet been adequately researched. Therefore this paper seeks to point out some details which are not sufficiently well-known or have not been well researched, to do with the persecution, imprisonment and trial of S. Radić in the last ten years of the Austro-Hungarian Empire, as a prominent example of the regime's dealings with the Croatian opposition and the character of political relationships of the time.

Radić entered political life whilst still in high school at the end of the 1880's. This was a period when the Hungarian influence was strong in Croatia and this had a largely negative effect on the economic, political and cultural development and position of the Croatian people. It was the time of the rule of Viceroy Khuen Hedervary, a Hungarian appointed as Croatian Viceroy, who held that position for twenty years from 1883 to 1903. Radić's political activities were from the very beginning and over the first fifteen years greatly influenced by this fact. He became and remained well-known in political circles in Croatia and throughout the Empire as a strong opposing force and critic of the Khuen regime. After Khuen relinquished his position until the fall of the Empire, Radić continued as a prominent Croatian opposition politician who by legal means sought equality and freedom for Croatia and the Croatian people within Austro-Hungary. As a result of his standpoint and politics, and his criticism of Hungarisation and the unfavourable position of Croatia and the Croatian people, Radić was persecuted, imprisoned and sentenced at first to short periods in prison and subsequently for longer periods. He thereby became and remains an outstanding example of the suppression of the Croatian opposition by the ruling structure during the final years of the Empire. Despite the fact that this Empire declared itself to support the rule of law, those in authority (Croatia belonged to the Hungarian half of the Empire), used all legal and many illegal means to suppress Croatian opposition in general. Stjepan Radić played a particular role in this repression of the opposition from his appearance on the political scene, and more so when he became the leader of the Croatian Peasants' Party (founded in 1904) and when he was elected several times to represent the people in the Croatian parliament (Sabor) from 1908 onwards.

As Radić's political activity increased so did the punishment dealt out by the government

in its attempt to silence him and hinder his work. Radić was first arrested at the age of 17 when he was held in prison for three days for shouting "Glory to Zrinski, down with the tyrant Hedervary!" during a performance of the Croatian opera "Nikola Subić Zrinski" at the end of April 1888. He drew the attention of political circles and even more from the government who closely followed his movements (his trip to Russia and time spent in Bosnia and Herzegovina). He soon lost his place at High School, was expelled from Zagreb to the village of his birth, Trebarjevo, near Sisak, where he was also arrested. He was brought before the district's court in Zagreb in March 1893 "for offenses to security and integrity", that is for expressing a negative opinion of a prominent member of Khuen's People's Party. He was sentenced to three weeks' imprisonment.

The first trial against Radić, for public expression of his political opinion, took place in October 1893 at the district's court in Petrinja. Radić was arrested, brought to trial and sentenced to four months imprisonment for shouting out remarks against Kheun's ten year rule at a party in Sisak in the summer of that year. He served the entire sentence in Petrinja prison in relatively acceptable conditions and used the time for study, but did not curtail his political activity.

Once he had completed his prison sentence he went to study in Prague but quickly lost his right to study in the Austrian half of the Empire due to a conflict with a police commissioner. Thus from the beginning of 1895 he enrolled at the University of Budapest. However he quickly lost his student rights there too due to another trial which took place in Zagreb in November 1895. This was a trial which was to have many consequences not only in Radić's life but also for political relationships in Croatia. He was arrested along with 50 fellow students on 16th October 1895, tried and imprisoned, for burning a Hungarian flag in the centre of Zagreb on Jelacic Square on the third day of the visit by King Frančić Joseph to Croatia's capital city. This short-lived student protest - the act of burning the symbol of Hungarian rule over Croatia, which was part of a wave of dissatisfaction felt by the Croatian people as a result of intensive Hungarianisation - the trial and harsh punishment that followed and the reaction of the Croatian political parties, became and remains an historical episode. It opened a new chapter in Croatian political life: it became an contentious issue between the regime and the opposition, but it also produced a new generation of Croatian politicians, whose activities were to mark the Croatian political scene at the beginning of the 20th century. Following the trial, Radić was sentenced to six months in prison, which was the most severe sentence since it was not his first. He became and remains undoubtedly one of the best-known opponents of Khuen's regime, and of those which were to follow.

Radić's movements and political activity were closely followed by the authorities, which resulted in more trials and imprisonment. The next trial of Radić to leave its mark on the Croatian public took place in Zagreb in September 1902. Radić was arrested, accused and sentenced to six months "strict imprisonment" for, in the opinion of the state prosecutor and the judges, attempting to incite demonstrators against the Hungarian authorities

during the demonstrations against the Serbs. Although his punishment was reduced after an appeal, to four months imprisonment, he was still harshly punished for his political activities as in his earlier years. This fact indicates how the authorities were attempting to prevent his political activity at any cost.

He was soon arrested again, accused and sentenced, once again of course for his political activities. This time the formal reasons were his political speeches in Karlovac and Zagreb in April 1903, during a new surge in the people's movement in Croatia brought on by the increased pressure from Hungarisation and Croatia's overall position. Radić was tried in Zagreb in August 1903 and this time the sentence was harsh - two months imprisonment "with enforced fasting and solitary confinement each month". However as he had already spent this time in custody during the investigation into his case, this was taken into account after an appeal and his term was decreased to fourteen days imprisonment.

Over the next few years Radić was under constant surveillance by the authorities, and although he was pursued in this way he was not, it seems, brought to trial, not including investigation into several political speeches he made throughout Croatia (1904-1906) and his punishment for the great political conflict with Josip Frank (1908) the leader of the Croatian Party of Rights.

Of many political conflicts between the ruling authorities with the politics and activities of Stjepan Radić, two trials that took place in 1912 in Osijek stand out for the same reason. At this time Radić was already the legally elected representative for the Croatian Peasants' Party in the Croatian Sabor and as such he should have enjoyed political freedom. But the authorities did not approve of the political awareness he was bringing to Croatian peasants, and they made use of the election agitation he was involved in during April 1911 in several places in Slavonia to once again accuse and condemn him. In the first trial in March 1912 he was sentenced to four months imprisonment, but his sentence was reduced after appeal to three months. At the second trial, in May of the same year, he was sentenced to three more months "imprisonment with one fast every month" and this sentence was confirmed.

The facts about the persecution, arrests, trials and punishment of Stjepan Radić in the period in question demonstrate at the same time the development of the political activity of this Croatian oppositionist, who from his early days was engaged in a legal political struggle and remained consistent to his beliefs despite the action taken by the regime. Radić's legalism comes out in his protests against Hungarisation and in his actions as an elected representative in the Croatian Sabor. He fought for legal change in the unequal conditions and position in law of Croatia and Croatian people in the Austro-Hungarian Empire, seeking freedom and autonomy in political, economic and cultural expression and activities. However the way he fought was not acceptable to the ruling authorities regardless of their own politics. The numerous penalties and suppression of Radić's political activities became the hallmark of their struggle with the Croatian opposition, a testimony

to the political culture and political relationships in the last twenty years of the Austro-Hungarian Empire. Despite all this, Radić's charisma, of which he was aware, but which he did not particularly emphasise or abuse, was affirmed precisely as a result of the persecution, trials and punishments he underwent.